

11, 062

გვიანდელსა
გერმანულთა ხელმძღვანელთა
XVIII სუფთა მთავრისა და

9(47.925)

2-42

SEP 2011

ՊՐՈԼԵՏԱՐՆԵՐ ԲՈԼՈՐ ՅԵՐԿՐՆԵՐԻ, ՄԻԱՅԵՔ.

АКАДЕМИЯ НАУК СССР—АРМЯНСКИЙ ФИЛИАЛ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ И МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ

А. АРУТЮНЯН

КРЕСТЬЯНСКИЕ ДВИЖЕНИЯ
В АРМЕНИИ В ПЕРВОЙ
ЧЕТВЕРТИ XVII ВЕКА

ИЗДАНИЕ АРМФАН-а

ЕРЕВАН

1939

ԽՍՀՄ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ—ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԻԼԻԱԼ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՅԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

3(47-325)

Հ-42

սԿ

Հ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

31 AUG 2007

ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ XVII ԴԱՐԻ
ԱՌԱՋԻՆ Ք Ա Ռ Ր Դ Ո Ւ Մ

ԱՐՄՖԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Յ Ե Ր Ե Վ Ա Ն

1939

Տ պ ա գ ր վ ու մ է

ԽԱՆՄ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԿԵՄԻԱՅԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԻԼԻԱԼԻ

ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ ՎՈՐՈՇՄԱՄԷ

Նախ. սեզակալ՝ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

4845
39
g

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Ա

Հայ ժողովրդի պատմության ուսումնասիրությունը կազմում է մեր իդեոլոգիական պայքարի կարևոր մոմենտներից մեկը: Հայ բուրժուական պատմագրությունը, հետամուտ լինելով իր դասակարգային շահերին, տարիներ շարունակ աշխատել է կեղծել մեր ժողովրդի պատմությունը: Այդ պատմագրությունն իր ուսումնասիրության նյութը դարձրել է միմիայն քաղաքական անցքերը, մի կողմ թողնելով անտեսական ու սոցիալական խնդիրները և այն պայքարը, վոր ժողովուրդը մղել է իր կեղեքողների դեմ:

Հայ ժողովրդի պայքարն ընթացել է մի կողմից վորպես առկալական իշխողների և շահագործողների դեմ ուղղված ներքին սոցիալական շարժում, իսկ մյուս կողմից՝ վորպես ժողովրդական ապստամբություններ՝ ընդդեմ ոտար նվաճողների: Հայ բուրժուական պատմագրությունը, կեղծելով պատմությունը, ժողովրդի աչք պայքարը ներկայացրել է՝ առաջինը վորպես «աղանդավորական» շարժում, իսկ յերկրորդը՝ «նախարարական» ապստամբություն: Մարքսիստական պատմագրության առաջ խնդիր է դրվում մերկացնել բուրժուական պատմագրության այդ կեղծիքը և վեր հանել այն պայքարը, վոր իր ազատությունը ձեռք բերելու համար հայ ժողովուրդը մղել է ներքին և արտաքին տիրողներին դեմ:

Մեր այս մենագրությունը մի վորձ է այդ ուղղությամբ, վոր նպատակ ունի վեր հանելու և ցույց տալու այդ սոցիալական շարժումներից մեկը՝ ուշ միջնադարում:

Բ

Մեր այս մենագրության համար հյլմբ ենք ընդունել գլխավորապես հայ մատենագրության տված տեղեկությունները: Հայտնի չե, վոր XV—XVI դարերը չունեն իրենց պատմիչները, սակայն, դրան հակառակ, XVII դարը շատ հարուստ է իր պատմիչներով: Այս ուսումնասիրության սկզբնաղբյուրները կազմել են Գրիգոր Դարանաղբյու «Ժամանակագրություն», Առաքել Դաւթիսեղու «Պատմութիւն» և Զաքարիա սարկավազի «Պատմագրու-

Թիւն» աշխատութիւնները, վորոնք մանրամասն կերպով նկարագրում են իրենց ժամանակաշրջանի քաղաքական անց ու դարձերը և միաժամանակ բիչ թե շատ արժեքավոր տեղեկութիւններ են հագորդում անտեսական ու դասակարգային փոխհարաբերութիւնների մասին:

Բացի վերոհիշյալ սկզբնաղբյուրներից, վորոշ չափով ուղտագործել ենք նաև Յերևանի ու Վաղարշապատի ձեռագրատներում յիշած XVI դարի յերկրորդ կեսի և XVII դարի առաջին կեսի ձեռագրերի հիշատակարանները: Ստորև ապրիս ենք աչն սկզբնաղբյուրների և գրականութեան ցանկը, վոր ուղտագործել ենք մենք:

II. Սկզբնաղբյուրներ

1. Գրքգր Դարանաղցի—«Ժամանակագրութիւն», Յերուսաղեմ, 1915 թ.:
2. Առաքել Դարիծեցի—«Պատմութիւն», Վաղարշապատ, 1884 թ.:
3. Զաքարիա Սարկաւազ—«Պատմագրութիւն», Վաղարշապատ, 1870 թ.:
4. Թովմա Մեծոփեցի—«Պատմութիւն Լանքթամուրայ և յաշորաց իւրոց», Փարիզ, 1860 թ.:
5. Միմեռն Երևանցի—«Զամբո», Վաղարշապատ, 1870 թ.:
6. Կարապետ Կոստանեանց—«Վիժական տարեգիր», Ս. Պետերբուրգ, 1913 թ.:

Բ. Գրականութիւն

1. Ֆ. Ենգելս—«Անտի-Դյուրինգ», Յերևան, 1932 թ.:
2. Ֆ. Ենգելս—«Դերմանական գյուղացիական պատերազմը», Յերևան, 1934 թ.:
3. Ֆ. Ենգելս—«Սոցիալիզմի զարգացումը ուսույթիայի պեպի գիտութիւն», Յերևան, 1933 թ.:
4. Մաղաքիա Որմանեան—«Սոցիալական», Բ. հաս., Կ. Պոլիս, 1913 թ.:
5. Մակար Բարխուդարեան—«Աղուանից պատմութիւն», հատ. Բ., Թիֆլիս, 1907 թ.:
6. P. M. Sykes, „A History of Persia“, vol. II, London, 1915.
7. Эзов, Г. А. „Сношения Петра Великого с армянским народом“, С. Петербург, 1898 г.
8. Պրոֆ. Հ. Մանանդյան—«Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում», Յերևան, 1934 թ.:
9. Լեռ—«Մոջապտեան կայսրութիւն», Յերևան, 1934 թ.:

КРЕСТЬЯНСКИЕ ДВИЖЕНИЯ В АРМЕНИИ
В ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XVII ВЕКА

(Резюме)

Научно-марксистское изучение истории армянского народа является вопросом весьма важным и актуальным. Армянская буржуазная историография изучала только политические события прошлого, оставив в стороне вопросы экономические и социальные и ту борьбу, которую вел армянский народ против своих поработителей.

Борьба армянского народа проявлялась, с одной стороны, как внутреннее социальное движение, направленное против внутренних эксплуататоров, а с другой стороны, как народное освободительное восстание против иностранных завоевателей.

Армянская буржуазная историография искажала историю армянского народа. Она характеризовала народные движения против внутренних эксплуататоров как „еретические“ (религиозные) движения, а борьбу против иноземных завоевателей—как „нахарарские“ движения.

Перед нашими историками стоит задача разоблачить фальсификацию буржуазных историков и дать правильную оценку борьбы, которую вел армянский народ за свое освобождение от внутренней и внешней эксплуатации.

Наша монография, исследующая одно из таких социальных движений в позднем средневековье (в первой четверти XVII века) под руководством Саркавага (дякова) Мехлу, является первым опытом в этом отношении.

Монография делится на 3 главы.

В первой главе подробно освещаются политические события, происходящие в XV—XVII веках: походы темуряев Кара-коюндунов и Ак-коюндунов, бои туркменских племен и

ирано-турецкие войны, в результате которых Армения была разорена экономически и ослаблена политически.

Во второй главе разбираются социально-экономические отношения в Армении во второй половине XVI и в первой четверти XVII века. В этой главе исследуется вопрос о том, как, начиная с XIII в. и по XVII век, постепенно разлагаются и вовсе уничтожаются армянские светские феодалы. Их место занимают пришедшие со стороны другие социальные элементы, как то: ханы, паши, беки, агалары и др. Параллельно с этим выясняется, как церкви и духовенству, несмотря на тяжелое политическое положение страны, удается сохранить не только свое хозяйство и земли, но даже увеличить их за счет светских князей и крестьянства.

В начале XVII века духовенство являлось наиболее сильным крылом класса эксплуататоров-феодалов, доведших эксплуатацию крестьянства до крайних пределов. Поэтому крестьянские движения этого периода направлены в первую очередь против церкви и духовенства.

В третьей главе, составляющей половину труда, описываются крестьянские движения первой четверти XVII века и анализируются их причины, ход событий, движущие силы и последствия.

Крестьянские движения начинаются в Гандзасаре (Карабахе) при католикосе Ованесе VIII. Предводитель движения дьякон Мехлу проповедывал равенство между всеми людьми и призывал к борьбе против черного духовенства, захватившего богатства страны.

Это движение вскоре выходит за пределы Карабаха и распространяется в сторону Ереванского ханства, где господствовал хан Амиргун. В пути число последователей Мехлу все увеличивается и достигает наибольших размеров в деревне Канакер. Под Канакером участники движения встречаются с ханскими слугами-фарашами. Последние разбивают крестьян, а руководитель их Мехлу бежит вначале в Ниг (Апаранский уезд), а оттуда в Турцию, Эрзерум и Иерусалим. Этим заканчивается крестьянское движение в Армении в первой четверти XVII века, возглавляемое Мехлу.

При исполнении этой монографии мы пользовались, главным образом, армянскими источниками из Вагаршапатской рукописной библиотеки.

Нами использованы также следующие труды:

Первоисточники

1. Григор Даранахци—„Хронология“, Иерусалим, 1915 г.
2. Аракел Даврижеци—„История“, Вагаршапат, 1884 г.
3. Закария Саркавац—„Историография“, Вагаршапат, 1870 г.
4. Товма Мецопеци—„История Ленктемур и его преемников“, Париж, 1860 г.
5. Симеон Ереванци—„Джамбр“ (Архив), Вагаршапат, 1870 г.
6. Карапет Костаняци—„Вимакан Тарегир“ (Летопись на камнях), С.-Петербург, 1913 г.

Литература

1. Ф. Энгельс—„Анти-Дюринг“ (армянский перевод) Ереван, 1932 год.
2. Ф. Энгельс—„Крестьянская война в Германии“ (армян. перевод), Ереван, 1934 г.
3. Ф. Энгельс—„Развитие социализма от утопии к науке“ (армян. пер.), Ереван, 1933 г.
4. Магакя Орманян—„Азгапатум“ (История армян). т. II, Константинополь, 1913 г.
5. Макар Бархударян—„История агван“, т. II, Тифлис, 1907 г.
6. P. M. Sykes—„A History of Persia“, vol II, London, 1915
7. Г. А. Эзов—„Сношения Петра Великого с армянским народом“, С.-Петербург, 1898 год.
8. Проф. А. Манандян—„Феодализм в древней Армении“, Ереван, 1934 год.
9. Лео—„Торговый капитал“, Ереван, 1934 г.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻՏՅՈՒՄ
ՅԵՎ, ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ XVI ԴԱՐԻ ՎԵՐՉՈՒՄ ՅԵՎ,
XVII ԴԱՐԻ ԱՌՍՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴՈՒՄ

«XIV դարի վերջերին Հայաստանը վերջնակա-
նապես բաժանվեց Միջին Ասիայի սելեուքիայի
վրա պայտառդ տարբեր պետությունների միջև: Հայ
ժողովրդի պատմության մեջ սկսվեցին ամենա-
մուսլի ժամանակները»:

(«Պրավդա»)

XIV դարի յերկրորդ կեսում քայքայվող մոնղո-
լական մեծ պետությունը դարավերջին վերակազմվում
է Թեմուրլանի նոր նվաճումներով և իր դերքով ու
տարածությունը բռնում է ավելի մեծ ծավալը քան
նույնիսկ մոնղոլական ելզանությունը: Թեմուրլանի
նվաճումներն ավարտվում են XIV դարի վերջերին,
վերով Թեմուրիաների նոր կազմավորվող պետության
սահմանները տարածվում են մինչև Արևելյան Յեփրո-
սա և Միջերկրի հարավային մասերից մինչև Հնդկական
ովկիանոսը¹: Թեմուրլանի բանակների կողմից արոր-

¹ P. M. Sykes, „A History of Persia“, vol. II, page
196—197, London, 1915.

վում ու վոչնչանում էյին Իրանի, Արաբիայի, Փոքր Ասիայի և Ռուսաստանի բերքառատ դաշտերն ու հովիտները: Քայքայվում ու ամայանում էյին այդ յերկրներն տնտեսութունն ու կուլտուրան: Թեմուրլանի արշավանքների հետևանքով քայքայվում ու ամայանում էր նաև Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական կյանքը, յերկրի բնակչութունը մահվան սարսափից թագնվում էր Զանգեզուրի, Ղարաբաղի, Լոռու, Սասունի, Զեյթունի լեռնային վայրերում: Այս գրութունը գնալով ավելի յե խորանում հետագա՝ XV—XVI դարերում՝ Կարա-Կոյունլու և Ակ-Կոյունլու¹ թուրքմեն ցեղերի ու իրանա-թյուրքական պատերազմների ու կռիվների ժամանակ:

Թեմուրլանի հիմնած լայնածավալ պետութունն սկսում է նրա մահից (1405) հետո քայքայվել և Առաջավոր Ասիայում առաջանում են ֆեոդալական բազմաթիվ մանր իշխանութուններ, վորոնք, իրենց տեքտորիաները լայնացնելու նպատակով, շարունակ արյունահեղ պատերազմներ էյին մղում իրար դեմ, վոր շատ անգամ կործանիչ հետևանքներ էյին ունենում կողմերից մեկն ու մեկի համար:

XV դարի ֆեոդալական այդ բազմաթիվ իշխանութուններից Առաջավոր Ասիայում աչքի ընկնող գեր են խաղում յերկու թուրքմեն ցեղեր՝ Կարա-Կոյունլու և Ակ-Կոյունլու, վորոնցից առաջինը տիրում էր Հյուսիսային Պարսկաստանին և Հայաստանի հյուսիս-արևելյան մասին՝ Թավրիզ մայրաքաղաքով, իսկ

¹ «Սև ու սպիտակ վոչխարավոր» — այս անունը նրանք ստացել էյին՝ իրենց զրոշակի վրա սև ու սպիտակ վոչխարների խորհրդանիշ ունենալու պատճառով: (P. M. Sykes, „A History of Persia“, vol. II, page 244—249).

յերկրորդը հաստատվել էր Հյուսիսային Միջագետքում և Հայաստանի հարավային մասերում՝ Իրաքից յերկու կենտրոնով: Այս յերկու ցեղերը Հայաստանին տիրելու համար ավելի քան 60 տարի պատերազմներ մղեցին իրար դեմ, պատերազմներ, վորոնք չափազանց բացասաբար էյին ազդում Հայաստանի տնտեսական գրության վրա, վորովհետև կռիվների ընթացքում յերկու կողմերն էլ ասպատակում, կոտորում, կողոպտում, թալանում և ավերում էյին գյուղերն ու քաղաքները:

XVI դարի սկզբից Հայաստանն ու Միջագետքը պատերազմի թատերաբեմ են դառնում նույն դարի սկզբին Իրանի բարձրավանդակում նոր ձևավորվող Սեֆեյան դինաստիայի և XIV դարում Փոքր Ասիայում ձևավորված Ռոտմանյան իմպերիայի միջև, վորոնցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր իր հափշտակումների, կեղեքումների ու շահագործման յենթակա յերկրների սահմաններն ընդարձակել ի հաշիվ մյուսի:

Իրանա-թյուրքական պատերազմներն սկիզբ են առնում 1514 թվականին, ապա ընդմիջումներով շարունակվում են 1533—35, 1547—55, 1578—90 և 1602—27 թ. թ., մինչև վերջնականապես 1639 թվականին յերկու պետութունների միջև կնքվում է մի գաղնագիր, վորը տևում է մինչև 1723 թվականը:

Պարսից Շահ-Թահմասպը, 53 տարի թագավորելուց հետո, 1576 թվին մեռնում է. նրա մահով Իրանում ծագում են զանակալական ներքին արյունահեղ կռիվներ, վորոնք տակնուվրա յեն անում յերկրի քաղաքական կացութունը, մինչև վոր վերջնականապես զահը մնում է Աբբասին (1587—1629). վերջինիս սրով Սեֆեյան դինաստիան հասնում է իր զարգացման գագաթնակետին:

Իրանում գահի շուրջն առաջացած այս ներքին խռովություններից ոգտվելով՝ Հայաստանը, Անդրկովկասը և Ատրպատականը նվաճելու համար, Ռուսմանյան իմպերիան պատերազմ է հայտարարում Իրանին։ Թյուրքական բանակը զորավար Մուստաֆա-Լալայի գլխավորությամբ 1578 թվականին շարժվում է դեպի Իրանի սահմանները և Չըլդը լճի մոտ հունիսի 23-ին ու Քանաքի գետեզերքին սեպտեմբերի 8-ին տեղի ունեցած ճակատամարտերում հաղթում է իրանցիներին, վորով Անդրկովկասն անցնում է ռումանցիների ձեռքը։ Ռումանցիները նվաճում են նաև Յերևանն ու Վաղարշապատը, վորոնք մեծ կոտորածի ու ավարի յենյենթարկվում. «...Լալայ փառայն... աւերեաց զԵրևան և գերեաց ԿՌ [60,000] անձինս...»¹։

Իրանա-թյուրքական կռիվները շարունակվում են փոփոխակի հաջողություններով, բայց ընդհանուր առմամբ հաղթանակի գրավականը թյուրքական բանակի կողմն էր։ Իրանցիները մի քանի աննշան հաղթանակներից հետո վերջիվերջո պարտվում են թյուրքերից, վերջիններիս թողնելով ամբողջ Անդրկովկասը, Ատրպատականը՝ իր Թավրիզ մայրաքաղաքով, Իրանի արևմտյան սահմանները՝ Իրաք-Աջամին և Լորիստանը։

Սեֆեյան դինաստիայի դրությունը գնալով ծանրանում էր վնչ միայն թյուրքերի հաղթանակներով, այլև յուզբեկների հաճախակի արշավանքներով, վորոնք տեղի էյին ունենում Իրանի արևելյան կողմից։ Այս ծանր կացությունից դուրս գալու համար Սեֆեյան դինաստիայի նոր գահակալ Շահ-Աբբասը (1578

—1629)¹ ստիպված է լինում հաշտություն անառաջարկել թյուրքերին, իր պատվիրակությունն ուղարկելով Կ. Պոլիս՝ Մուրադ Գ-ի (1575—1594) մոտ։ Դաշնագիրը կնքվում է 1590 թվի մարտի 21-ին. ըստ այդ դաշնագրի՝ Թյուրքիային էյին մնում՝ Ատրպատականը, Շեհրզորը, Շիրվանը, Կասպից ծովի նավահանգիստներն ու Լորիստանը², Յերևանը, Վրաստանը և Կովկասյան գավառները, վորով էլ վերջանում է իրանա-թյուրքական պատերազմների յերկրորդ շրջանը։ Այս դաշնագիրը տևում է բավական յերկար, մինչև վոր Շահ-Աբբասը կարողանում է դասավորել իր ուժերը։

Շահ-Աբբասն այդ խաղաղ տարիներում իր ուշադրությունը զարձնում է յուզբեկների արշավանքների առաջն առնելու, կենտրոնացած բանակ կազմակերպելու, կիսանկախ դարձած ֆեոդալներին ճնշելու և կենտրոնացած մի ուժեղ պետություն ստեղծելու հարցերի վրա։ Այդ պատճառով նա յերկրում մտցնում է մի շարք սեֆորմներ, վորոնց շնորհիվ յերկրի տընտեսական ու քաղաքական դրությունը բարելավվում է։

Շահ-Աբբասը նաև զբաղվում է յերկրի արևելյան սահմանների ամրացման գործով։ Նա պատերազմ է հայտարարում յուզբեկներին և հաղթում է (1597) նրանց, վորով յերկիրն ապահովում է թիկունքից, իսկ սահմանն ամրացնելու համար հաղարավոր քրդեր Քուրդստանից տեղահանելով՝ փոխադրում է Սորասանից հյուսիս³։ Այսպիսով, Շահ-Աբբասը յերկրի արևելյան սահմաններն ապահովում է թուրքմենական ցեղերի հաճախակի արշավանքներից։

¹ Չախրխա Սաբխաուգ—«Պատմագրութիւն», Ա. հատ., էջ 13, Հաղարշապատ, 1870 թ.։

¹ P. M. Sykes, „A History of Persia“, vol. II, page 256 7.

² Նույն տեղ, էջ 258.

³ Նույն տեղ, էջ 258.

Յերկրորդ՝ կենտրոնական իշխանության գերքերն ամբապնդելու համար Շահ-Աբբասը վոչնչացնում և չեզոքացնում է կենտրոնախույս ուժերին—կիսանկախ դարձած ֆեոդալներին,—նրանց ձեռքից խլելով տրանսկան ունեցվածքը—քաղաքական ու ժառանգական իրավունքները: Ապստամբ խաներին ֆիզիկապես վոչնչացնում է, իսկ դժգոհներին էլ ներքին գաղութայնացման և յենթարկում, նրանց կտրելով իրենց շրջապատից, այսինքն՝ խաներին փոխադրում է մի գավառից մյուսը, վորպեսզի վերջնականապես ապստամբ ցեղապետների համառությունը կտորի: Շահ-Աբբասը միաժամանակ հրավեր է ուղարկում բոլոր ցեղապետ-ֆեոդալներին, վոր գան և միանան «Շահսավան» (շահ սիրող) կազմակերպությանը: Այդ հրավերի հիման վրա հազարավոր խաներ լքում են իրենց ցեղապետներին և միանում այս նոր «ցեղին», վորը մինչև այսօր էլ բնակվում է Թավրիզի և Արդաբիլի միջև, դեպի Ղազվին ընկած տարածության վրա: Այս «Շահսավան» կազմակերպությունն էր, վոր Շահ-Աբբասին մատակարարում էր զանազան պաշտոնյաներ ու գործիչներ:

Յերրորդ՝ մինչև Շահ-Աբբասի գահակալությունը Իրանի բանակը կազմված էր մոտ 60 հազար կըզլբաշ ձիավորներից, վորոնք յենթարկվում էին միմիայն իրենց ցեղապետներին, բանակը կրում էր ֆեոդալական բնույթ, առանց այդ ցեղապետների համաձայնության պետությունը բանակին հրաման տալ չէր կարող: Այս անհարմար կացությունից դուրս գալու համար Շահ-Աբբասն այդ բանակը բաժանում է մասերի և ցրում, իսկ նրանից կազմում է պետական նոր բանակ՝ բաղ-

կացած տաս հազար հեծյալ և տասներկու հազար հետևակ զինվորներից: Այս բանակը մնայուն էր, ուներ իր հրամանատարական կազմը և պահվում էր պետական ծախսով: Բացի սրանցից, ուղավելով անգլիացի Շերլի յեղբայրների ներկայությունից, վորոնք այդ ժամանակ գտնվում էին Իրանում և վորոնցից մեկը թնդանոթ ձուլող էր, Շահ-Աբբասը նրանց միջոցով իրանական բանակում կազմակերպում է նաև իր թնդանոթաձիգ գունդը: Իրանական այս նոր կազմակերպված բանակն իսկապես կարող էր կռվել Ռոմանյան իմպերիայի դեմ:

4845
39 Չորրորդ՝ Շահ-Աբբասը լայն արտոնություն շնորհեց սեղական առևտրականներին, մաքսային պատնեշներով, բոլոր ոտարեկրացիներին, բացի անգլիական վաճառականներից, արգելեց մտնել Իրան, մանավանդ պորտուգալացիներին: Մետաքսի առևտուրը դարձրեց պետական մենաշնորհ և այդ մետաքսը մեծ մասամբ արտահանում էր Հին Զուղայի և Արարատյան դաշտի առևտրականների միջոցով: Յեվրոպայի հետ կապ պահպանելու համար անգլիացիների ոժանդակությամբ Շահ-Աբբասը պորտուգալացիներից խլում է Պարսից ծոցում գտնվող Հուբմուզի կղզին, վորը հնարավորություն է տալիս ծովի վրայով առևտուր անել Յեվրոպայի հետ: Շահ-Աբբասը շատ լավ էր գիտակցում, վոր առանց առևտրական կապիտալի ֆինանսական միջոցների վարձու բանակ պահել չի կարելի, դրա համար էլ նա քանդում է յերկրի ներքը գոյություն ունեցող բոլոր պատնեշները, լայն հնարավորություններ է ստեղծում առևտրական կապիտա-

¹ P. M. Sykes, „A History of Persia“, vol. II, page 258—262.

վանում է ինքը՝ Շահ-Աբբասը—յերբ նրան իրանցի ազնվականները մեղադրում են «հայասիրութեան» մեջ, նա պատասխանում է նրանց.

«...դուք ընդ սուղ ինչ սնտոի սէրն իմ, զոր առնեմ ընդ նոսա (հայերի հանդեպ. չ. չ.), մի վշտանայք՝ և մեղադրէք ինձ, զի ես բազում ծախիւք, ջանիւք և հնարիւք հազիւ թէ կարացի բերել զնոսա յայս յաշխարհ. ոչ թէ վասն օգախնոցա՝ այլ վասն օգտի մեր՝ զի աշխարհս մեր շինեսցի՝ և ազգն մեր յաւելցի»¹:

Մեր նպատակից դուրս է մանրամասնորեն կանոգանել պատերազմներն և տեղահանման արհավիրքներն Վրաց, Վորոնց այնքան ընդարձակ եջեր է նվիրել ժամանակակից պատմագիր Առաքել Գավրիսեցին, այլ միայն բավականանում ենք մի մեջբերումով վերբերելով ավատագրից՝ զրությունը պարզելու համար.

«Եւ ի շարժմանէ այսց երկուց տիեզերակալացս»² որք զարթուցեալք են ի պատերազմ, եթէ Սարգարն՝ որ եկն յարևմտից, և թէ շահն՝ որ ի կողմս արևելից, թէ որքան աւերումն և քանդումն եղև աշխարհի, թէ ի գալն և թէ ի դառնալն, թէ որքան ծանրաբեռն հարկապահանջութիւն եղևալ ի վերայ ժողովրդեանն և բռնութեամբ առին, նոյնպէս և զսուրուսաթն՝ որ զկնի զօրացն բերել տային, թէ զօրքն՝ որ ի ձմեռն երիվարօքն իւրեանց զշախ տային, կամ զքանդումն տանց և աչգեստանաց, և զխիսումն արտորէից՝ և զհանումն համբարաց՝ ցորենոյ և զայլ սերմանեաց, և աւարումն, և յախշտակումն

¹ Առախի Գաւրիսեցի—«Պատմութիւն», զլ. Ե, էջ 48, Վարչապատ, 1884 թ.:

² Ոոսքը վերաբերում է թյուրքական զորավար Սինան-փաշային և Շահ-Աբբասին:

ընչից և ստացուածոց, զուստերաց և զդատերաց, և սպանումն անպարտ անձանց, զորս ի յայտնի է զորս ի գաղտնի, և զայլ ամենայն չարիան զոր անին ի վերայ աշխարհի. մեզ ոչ գոյ կար թուելոյ, այլ այնմ, որ թուէ զրազմութիւն աստեղաց, և ստեղծ զայնքան անձինս՝ որք մատնեցան անողորմ և մարդադէմ գազանացն այնոցիկ»¹:

Կամ թե մի այլ տեղում նույն պատմագիրը գրում է.

«Եւ ի մէջ երկուց տիեզերակալացս այսոցիկ... ամայի մնաց երկիրն Արարատու իւրովք մասնաւոր դաւառօքն...»²:

Այսպիսով, 1603—1605 թ. թ. իրանա-թյուրքական պատերազմները և Շահ-Աբբասի տեղահանումները մեծ հարված են հասցնում Հայաստանի տնտեսական կյանքին, առանձնապէս Արարատյան աշխարհում: Սակայն իրանա-թյուրքական կռիւները դրանով չեն վերջանում, և Իրանի ու թյուրքիայի բանակները նորից ասպատակում են Հայաստանի քանդված նահանգներն ու գավառները, մինչև վոր 1627 թվականին վերջնականապէս հաղթանակ է տանում Շահ-Աբբասը: Վերջինիս մահից հետո պատերազմները կրկնվում են մի քանի անգամ ևս և հաշտութեան վերջնական պայմանագիրն Իրանի ու թյուրքիայի միջև կնքվում է 1639 թվականին, Վորով Հայաստանը բաժանվում է այդ յերկրներն միջև: Հայաստանի հյուսիս-արևելյան մասն անցնում է Իրանին, իսկ հարավ-արևմտյանը՝ թյուրքիային:

Այս պատերազմները, վոր XVI դարում և XVII

¹ Առախի Գաւրիսեցի. «Պատմութիւն», զլ. 2, էջ 57—58:

² Նույն տեղ, զլ. Է, էջ 58:

դարի առաջին քառորդում տեղի էլին ունենում Հայաստանում, թեմուրիաներից և Կարա-Կոյունլուներից ու Ակ-Կոյունլուներից հետո, շատ քիչ շրջանների բացառությամբ, վերջնականապես քայքայում են յերկրի տնտեսական, քաղաքական ու կուլտուրական կյանքը՝ քաղաքներն անկման են հասնում, հայ աշխարհիկ խոշոր ֆեոդալները, բացի Սյունյաց լեռնային աշխարհում կուչ յեկած մի քանի մելիքներից, գրեթե չքանում են յերկրից: Սակայն յերկրի տնտեսական կյանքի անկման այդ դարաշրջանում ել վանքերն ու յեկեղեցիները կարողանում են պահպանել իրենց կալվածներն ու գոյությունը:

ՅԵՐԿՐՈՐԴ ԳՂՈՒՅ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XVI ԴԱՐԻ ՅԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍՈՒՄ ՅԵՎ, XVII ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴՈՒՄ

Քննության առնելով XVI դարի վերջերին և VXII դարի առաջին քառորդում Մերձավոր Արևելքում տեղի ունեցած քաղաքական անցքերը, մեզ մնում է միայն վերլուծել Հայաստանում այդ նույն ժամանակաշրջանում տիրող սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, վորով ել ավելի կոյունլանա մեր առաջ գրված խնդրի՝ Մելիքների գյուղացիական շարժման պատճառները պարզելու գործը: Հայաստանի հայ աշխարհիկ խոշոր ֆեոդալները, XIII դարից սկսած, շնորհիվ մոնղոլ տիրողների վարած հարկային խիստ քաղաքականության և XIII—XVII դարերի քաղաքական աննպաստ պայմանների, աստիճանաբար թուլանում և

կորցնում են իրենց կալվածների զբալի մասը, իսկ մյուս մասը փրկելու համար, «հոգու փրկության» պատրվակի տակ, նրանք նվիրում են իրենց տիրապետության սահմաններում գտնվող վանքերին ու յեկեղեցիներին և դրա դիմաց վորպես «վարձ» ստանում են պատարագներ:

Հայ յեկեղեցին մոնղոլների կողմից վայելում եր լայն արտոնություն՝ նա ազատված եր հարկերից, իսկ այդ հանգամանքը վեղարավոր կալվածատերերին հնարավորություն եր տալիս իրենց ձեռքում կենտրոնացնելու աշխարհիկ խոշոր կալվածատերերի հողերի վորոշ մասը, և հետագայում՝ XV—XVII դարերի քաղաքական անկայուն դրության ժամանակ ևս վանքերն ու յեկեղեցիները դարձյալ կարողանում էլին պահպանել իրենց կալվածներն ու ունեցվածքը: Այդ մասին ուշագրավ տեղեկություններ են պարունակում վիճական արձանագրությունները:

«ՉԺԱ. [1262]...ես Թաիկս, դուստր Շարապշահին, ետու զիմ գանձագին հայրէնիքն զՆորսն ի մեր ուխտս, ի Բգնայրս, ի սուրբ Աստուածածինս. և հայր Աբրահամ եւ այլ միաբանեալ սուրբ եղբայրքս փոխարէն հատուցին յամենայն ամի ժաւր պատարագ, ը. աւրն ինձ առնեն, Թաիկանս, եւ ը. աւրն Գրիգորու. արդ՛ որք կատարեն... հաստատ է Սենսցն անպատանաւքն, հողովն եւ ջրովն...»¹

«...ես Սիթի խաթուն, ամուսին Ապուղային, ետու ի սուրբ Մարիանէ ի միաբանայառնն զՓարպոյ հողին կէսն որ Այժամանց երկիրն որ զկենակիու Ապաղարի Փէր որդին...գնեալ երկու

¹ Կ. Կոտանեսեց—«Վիճական տարեգիր», էջ 105, Ս. Պետերբուրգ, 1913:

ի թուրաննէ ի Խոսովէ... Մարիանէիս տվել, որ
դա էլիխանէս տվի ու յմ ազատեցի... ոչ շարիատ,
ոչ էլ մեծ կամ փոքր խարճող... ի թվ. չէք [1323]:
Ես Յակոբ Ապղարի Փիր սրդի աւել տվի հետ իմ
գնած Փարսոյ հողին գիմ գնած խուպանն, որ
Աւշականայ հանդին...»¹:

«...եւ Մայսունս, որդի պարոն Աղբաստոյ,
տուի իմ հայրենեացն զՏանձաշորի սուրբ ուխտս
Գանձասարայ առաջնորդութեամբ տէր Եղիա-
սին... թուիս ջժզ» [1467]²:

Այսպիսի բազմաթիվ վկայութիւններ կարելի չե-
բերել և ցուցց տալ, վոր ի հաշիվ աշխարհիկ ֆեոդալ-
ներէ՝ հոգևոր ֆեոդալների ձեռքում են կենտրոնանում
ընդարձակ կալվածներ:

Այս յերևույթը գնալով ավելի յե խորանում հե-
տագա՝ XV—XVII դարերում, և հոգևոր ֆեոդալները
անտեսական մեծ կարողութիւն են ձեռք բերում քա-
ղաքական տեսակետից աննպաստ այդ դարերում:

XVI դարի վերջերին և XVII դարի առաջին քա-
սորդում հոգևոր ֆեոդալների անտեսական կարողու-
թիւնը հասնում է այն աստիճանին, վոր սեպուղիս ա-
բեղաները դուրս են գալիս վանքերի խուցերից և
սկսում են վարել կալվածատիրական անտեսութիւն,
ձեռք բերելով վոչ միայն հողային տարածութիւններ,
այլև տավարի նախիրներ և վոչխարի հոտեր: Սևագը-
լուիս արեղաններն իրենց անտեսութիւններում աշխա-
տեցնում էյին մեծ թվով ծառաներ և աղախիններ:
Նրանք միաժամանակ ողտազործում էյին ճորտերի
ձրի պարտադիր աշխատանքը—կոոր:

¹ Կ. Կոստանեանց—«Վիժական տարեգիր», էջ 161:

² Նույն տեղ, էջ 173:

Հոգևոր ֆեոդալների զարգացման և նրանց կող-
մից ինքնուրույն կալվածատիրական անտեսութիւն
վարելու մասին հարուստ տեղեկութիւններ են հա-
ղորդում ժամանակակից պատմիչները: Այդ մասին ու-
շագրավ տեղեկութիւն և տալիս XVII դարի առաջին
կեսի պատմագիր Գրիգոր Իարանաղցին՝ իր «Ժամա-
նակագրութիւն» աշխատութեան մեջ, վորը լույս է
տեսել 1915 թ. Յերուսաղեմում: Գրիգոր Իարանաղցին
1600—1603 թ. թ. յերկ և Սաղմոսավանքում (Աշտա-
բակի շրջան) և միաժամանակ շրջել և Հայաստանի
բոլոր վայրերը: Ահա ակնհաստես պատմիչի վկայու-
թիւնները կալվածատեր արեղանների մասին.

«Եւ վանորէից արեղայքն, որ ամէնքն առ-
հասարակ սուտ եպիսկոպոսք էին եղեալ վասն
միմեանց նախանձու եւ ոչ վասն այլ իրէք՝ ի
սուտ անուն կաթողիկոսացն, եւ թողեալ էին
զլուսազարդ վանորայսն, սփռեալ էին ի գեղո-
րայսն եւ անդեայք և այգիք և բուրաստանք եւ
հօտք խաշանց եւ արջատոց բազմութիւնս ստա-
ցեալ էին եւ եղեալ էին իբրև զմի ի մեծասանց
աշխարհականացն եւ կալեալ էին ի կանանց
սանտիկնայս ի վարձու եւ զանուանքն հացթուի
էին եղեալ, զոր եւ ես սրուպս ամենեցուն՝ մի-
այն անուամբ Գրիգորս Իարանաղցի, որ թվին
ԹԽԹ (1600) գնացի յայնմ աշխարհին և բնա-
կութիւն արարի ի Սաղմոսավանից անապատին
զերիս ամս, և զայս ամենայն անկարգութիւնս,
զոր գրեցի ի վերոյ, ես ինձէն ակնհաստես իսկ
եղէ: Եւ ցաւէր սիրտ իմ ի վերայ անօրէն զոր-
ծոց նոցա եւ ոչ դադարէի հանապազ անաչառ
յանդիմանելոյ զնոսա, եւ վասն ձիթակերութեան-
ցըն, որ ամենայն ոք անխտիր ուտէին ի պատ-
աւուրսն եւ պղծէին զամենայն կերակուրսն, որ

բազում վիշտ կրեցի վասն այնորիկ յամենեցուն-
ցըն թուշյ և թերի կատղիկոսացն, մանաւանդ ի
Մեղքէն և ոչ Սեղեկէն»¹:

Այս ընդարձակ մեջբերումն ամենից առաջ վկա-
յում է այն, Վոր XVI դարի յերկրորդ կեսից սկսած
գարգանում, ուժեղանում են վանքատական և առան-
ձին վանականների կալվածները. յեկեղեցիները, վան-
քերը և կուսակրոն հոգևորականությունն սկսում են
խոշոր կալվածատերեր դառնալ, վորովհետև հոգևորա-
կանները, վանքերն ու յեկեղեցիները պատերազմներե
ժամանակ համեմատաբար զերծ էյին մնում կոդո-
պուաներից ու թալաններից, իսկ շատ հաճախ էլ նոր
արտոնություններ էյին ձեռք բերում իրանական և
թյուրքական պետությունների կողմից: Այդ շրջանի
յուրաքանչյուր յեկեղեցի կամ վանք իր կալվածային
հարստությամբ մրցում էր նախկին խոշոր կալվածա-
տերերի հետ և ձեռք էր բերում մեծ քանակությամբ
հարստություն, վորը մեծ մասամբ կուտակվել էր պա-
տերազմի ժամանակ պահ արված գանձերից ու ապ-
րանքներից: Բացի այդ, առևտրականների նկատմամբ
Սեֆեյան Իրանի վարած քաղաքականության հետե-
վանքով XVI դարից Հայաստանում նույնպես սկսում
է զարգանալ առևտուրը, առաջ են գալիս առևտրական
կենտրոններ, որինակ՝ Հին Զուղան, Կարբին, Յերե-
վանը և այլն, վորոնք կապվում են Անդրկովկասի,
Կասպիական ծովեզերքների, Թբիլիսիի, Շամախիի,
Գերբենդի, Հյուսիսային Իրանի և Փոքր-ասիական ու
Միջերկրական յերկրների և քաղաքների հետ:

¹ Գրիգոր Կարամաղի—«Ժամանակագրութիւն», մասն Բ,
էջ 296:

Չնայած XVI դարը և XVII դարի առաջին քա-
նորդը կաղմում էյին իրանա-թյուրքական պատերազմ-
ների մի ժամանակաշրջան, պատերազմներ, վորոնց
թատերաբեմը հիմնականում հանդիսանում էր Հա-
յաստանը և վորոնք սարսափելի աղետ էյին յերկրի-
րնակիչների համար, բայց և այնպես իրանա-թյուր-
քական տիրապետությունը, համեմատած նախորդ
շրջանի՝ թեմուրիտների, նրանց հաջորդների, թուրք-
մենների անընդհատ կրկնվող արշավանքների ու տե-
ղահանումների հետ, վորոնք հրաբխային դրության
էյին հասցրել յերկիրը, վորոշ առումով համեմատա-
բար առավել կամ պակաս չափով խաղաղություն էր
բերում և նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում յերկ-
րի տնտեսական կյանքի, հատկապես առևտրական կա-
պիտալի զարգացման համար: Յեվ ահա, առևտրական
կապիտալը, վորին Լեոն խառչապահան կապիտալ անունն
է տալիս, այս դարաշրջանում նորից սկսում է աչքի-
քնկնող դեր խաղալ Հայաստանում, հատկապես Արաք-
սի միջին հովտում, Հին Զուղայում և նրա շրջակայ-
քում:

Ապա՝ հետզհետե զարգացող կապիտալի ազդե-
ցության տակ դեպի աշխարհիկ կյանքը ձգտող վանա-
կան արեղաները թողնում են «լուսավոր» վանքերը,
դուրս են գալիս միջնադարյան ձգնավորական կյան-
քից և «տակնուվրա յեն անում կրոնական հարաբե-
րությունները»: Սևազլուխ արեղաները, դուրս գալով
վանական խուցերից, տարածվում են գյուղերում, վա-
րում են ինքնուրույն տնտեսություն, ձեռք են բե-
րում ընդարձակ այգիներ, բուրաստաններ, մեծ քա-
նակությամբ վոչխարի հոտեր, արջառների նախիրներ

և հարստությունն են զիղում: «Փամանակագրության» հեղինակի ասելով, այդ վանական «սուտ յեպիսկոպոսներին» ընդառաջում և հովանավորում եր Մելիք-սեթ կաթողիկոսը՝ չպայքարելով նրանց դեմ, վորի մասին հեղինակն այնքան դառնությամբ և խոսում:

Գրեզոր Դարանազցու այս վկայությունը հաստատում և Առաքել Դավրիժեցին, վորը նույնպես XVII դարի պատմիչ և և դեպքերին գրեթե ժամանակակից ու ականատես.

«Վասն զի ամենայն վանօրայք ազգիս Հայոց՝ իւրաքանչիւր սեագլուխ ունէր իւր զինչս առանձին, այգի և բուրաստան, փէթակ և տուն, և մարան, և համբարանոցս, և զմուտս ստացուածոց. նաև զմուտս հասարակաց վանիցն մասունս արարեալ՝ յինքեանս բաժանէին: Եւ զայն ամենայն ինքեանց, և ազգայնոց՝ եւ իւրեանց հաճելեաց արանց ծախէին ի պէտս կարեաց...»:

«Եւ բնաւ ոչ գիտէին թէ պարտ է կարգաւորի վեղար և փիլոն ունիլ զիւրեաւ, կամ հանդերձս խոշորս, եւ ասուիս զգեհուլ. այլ որպէս աշխարհական, և զմարմնաւոր իշխանս փափուկ և ազնիւ զգեստիւ պճնէին. չաշխուր, և կապայ, եւ պատուական փակեղ ի գլուխս, եւ քարափուռ զիւրեւ առեալ: Այլ եւ ոչ վարկանէին թէ պարտ է վանականաց պահօք և ծոմաջանիւք խեղօք կենցաղավարիլ, այլ ի բոլոր տարին ուտիք և գինի և միս անխտիր...»:

«Եւ ոչ միայն գեղական երիցունք և արեղայք ըստ ասացելուժս անուղղայ կարգօք լեալ թափառականք, այլ եւ կաթողիկոսքն՝ զի ոչ թէ մի էր, այլ երեք և չորք կաթողիկոսք, վասն զի յազգս փառամոլութեան, եւ ազանութեան իբրև զմարտաւորս զարալայիւ եւ հարկիւ ի Պարսից թագաւորէն անուրին զիշխանութիւն կա-

թողիկոսութեան՝ և զսուրբ Աթոռն Եջմիածին եւ ի շրջագայութեան իւրեանց ի մէջ ժողովրդեանն, թագաւորական ծառայ և այլազգի գօրական շրջեցուցանէին ընդ ինքեանս, եւ զիրաւունս եւ դհաս՝ որք ի ժողովրդեանն՝ ճշդիւ եւ բնութեամբ ուժգին անուրին որպէս զորդիան Հեղեայ եւ կաթողիկոսքն՝ որպէս ինքեանք արծաթով և կաշառօք ընկալեալք զաստիճան կաթողիկոսութեան, սոյնպէս և ինքեանց ձեռնադրեալ եպիսկոպոսունքն և քահանայքն, սգէտք, խոտանք, և անպիտանք, ըստ սաղմոսին, որք էին լեալ պաշտօնեայք որովայնի՝ հանապաղ ի գիներբուս դեգերեալք՝ զուսանօք իբր զմարմնաւոր իշխանս, յառաւօտէ մինչև ցերեկոյ, հետևեալ կատակաց և լիտի բանից՝ և դատարկութեան»:

«...նաև զպահս ձիթով և զինեաւ ասպկանէին, ոմանք կնահանք, և ոմանք երկկանայք, և չհաս և մեղօք ազգաշաղախ պղծութեամբ»¹:

Այս ընդարձակ մեջբերումը ցույց և տալիս, վոր XVI դարի վերջին և XVII դարի սկզբներին հոգևոր ֆեոդալները ձգտում են վտախ տակ տալ «հինը» և հարմարվել աստիճանաբար զարգացող առևտրական կապիտալին:

Վանքերի նեղ ու մութ խուցերն այլևս չեյին կարող բավարարել զարգացող կապիտալի նախնական կուտակման պահանջներին: Հողի մշակման մանր ու պրիմիտիվ գյուղացիական յեղանակը չէր կարող ավելացնել առևտրի առարկա կազմող հավելյալ արդյունքը՝ այդ ամենից առաջ կարող եր տալ խոշոր կալվածատիրական տնտեսությունը, վորին ձգտում էյին հարմարվել հոգևոր ֆեոդալները:

¹ Առաքել Դավրիժեցի—«Պատմութիւն», գլ. ԻԳ, էջ 220—222, Վաղարշապատ, 1884 թ.:

Այսպիսով, հետզհետե զարգացող կապիտալիստական սեփականատերերը զուրս են դառնալ միջնադարյան վանական խոցերից, իրենց ձեռքն են վերցնում յեկեղեցու կալվածները—հողերը և վարում են ինքնուրույն կալվածատիրական տնտեսութիւն, յեկեղեցիներն ու վանքերը թողնելով «անտեր և անտիրական»—«իբրև զանտէր և այրի զրկեալ ի փեսայէն»:

Վանքերից զուրս յեկող արեղաները, բացի յեկեղեցական հողերի հափշտակումից, հափշտակում են նաև գյուղացիների հողակտորները, նրանց ունեցվածքը և միաժամանակ ծանր հարկերի տակ են դնում նրանց: Այդ պատճառով հողատիրականութեան այդ թևի գեմ, վորին գլխավորում եր Մելիքսեթ կաթողիկոսը, գյուղացիութեան կողմից պայքար և սկսվում Մելիքսեթի սարկավագի գլխավորութեամբ:

Այդ նույն ժամանակ Սյունյաց անապատականների շարժումը, վոր կազմակերպվել եր հողեր դասի պահպանողական թևի կողմից, ուղղվում և մի կողմից՝ գյուղացիական շարժման, մյուս կողմից՝ աշխարհականացող արեղաների դեմ: Անապատականների շարժման ղեկավարներ հանդիսանում եյին Իսաիթին ու Մովսեսը: Նրանց շարժումն իր պայքարի հիմնական սլաքն ուղղել եր Մելիքսեթի գլխավորած գյուղացիական շարժման դեմ, իսկ այս վերջին շարժումը կասեցնելու համար իր պայքարի յերկրորդական սլաքն ուղղել եր աշխարհականացող արեղաների դեմ՝ գյուղերից, աղաքակներից և ավաններից նրանց նորից վանքերը վերադարձնելու համար: Ահա թե ինչ և գրում «Ժամանակագրութեան» հեղինակը Սյունյաց անապատականների ղեկավար Մովսեսի մասին:

«Չայս ամենայն, զոր ասացի և գրեցի (խոսքը վերաբերում և վերը բերված հատվածներին—Ն. Ն.), մին մին խափանել ջանայր [Մովսեսն], և հանել բռնութեամբ ի գեղորէիցն և յափշտակել տայր բռնաւորացն զարտ և զայգիս նոցա և զամենայն կալուածս և զտունս նոցա յաւարի տայր առնել և զիրեհանքն բռնութեամբ բերէր ի կարգս խոտակրօնս մուծանէր: Եւ շատք ոմանք ի կաթողիկոս Մելքին (խոսքը Մելիքսեթի մասին և—Ն. Ն.) ասպաւինելով ոչ կամէին ելանել ի տեղոյէ իւրեանց և ի կալուածոցն հրաժարել: Տակաւին վարդապետ գորով առնէր զայս»¹:

Իսրայէլացու «Ժամանակագրութեան» այս հատվածը պարզորոշ ցույց և տալիս, վոր Սյունյաց անապատի վարդապետը խանգարում եր սեպուկա արեղաների աշխարհական դառնալու ձգտմանը: Նա նույնիսկ չի քաշվում նրանց ունեցվածքն ավարի ու թաշանի յենթարկելուց, իսկ այդ սեպուկաներին պաշտպանում և Մելիքսեթ կաթողիկոսը: Այսպիսով, հոգեվարականայրացն մեծաւում առաջացած հոսանքների պայքարը դրսեվորում եր, մի կողմից՝ հնի—միջնադարյան անտառս բարբեր մույնայրամբ պահպանելու հարցը, իսկ մյուս կողմից՝ առաջ եր բառում հնի վերանայման և զարգացած հասարակական մտ հարաբերություններն հարցը:

Իսրայէլացու աշխատութեանից մեջբերված հատվածը միաժամանակ հաստատում և այն, վոր վանքերի խոցերում ապրող արեղաներն իրոք զուրս են յեկել «լուսավոր» վանքերից, իրենց ձեռքն են վերցրել յեկեղեցիների ու վանքերի ունեցվածքը և կալվածատիրական տնտեսութեան ու աշխարհիկ կյանք են

¹ Դարձակցի—«Ժամանակագրութեան», մասն Բ., էջ 296—297:

վարել: Այս «նոր կալվածատերերը» իրենց տնտեսութ-
թյունը մշակում են գյուղացիներին ձրի պարտադիր
աշխատանքով: Բացի այս շահագործումից, պարտքե-
րի դիմաց նրանք հափշտակում, իրենց հողերին ելին
միացնում գյուղացիների հողակատրոները և աստիճա-
նաբար հողադրկում ելին գյուղացիությանը:

XVII դարի առաջին կեսում յեղած կալվածատի-
րական հարաբերությունների դարգացման մասին վո-
րոշ տեղեկություններ հաղորդում և նաև Զաքարիա
սարկավագը:

«Վասնորոյ յամենայն կողմանց զան յերե-
վան, և զնեն զոր ինչ և կամին և դառնան ի
տեղիս իւրեանց: Նոյնպէս եկին և ի թաւրիզոյ
բազում կաթաւում և գնեցին բրինձ, բամբակ, իւղ,
պանիր, նրագու, ձէք, կաթի, մաքր, և այլ¹ զոր
ինչ կամեցան՝ առին. և ի գիշերի գնային զճա-
նապարհն վասն հովոյն»²:

Զաքարիայի աշխատության այս հատվածը ցույց
է տալիս, թե Արարատյան աշխարհում ինչն էր առե-
տրի առարկա կազմում: Արդյոք այդ նահանգի գյու-
ղացիությունն ի վիճակի՞ յեր իր պրիմիտիվ տեխնի-
կայով և աշխատանքի ցածր արտադրողականությամբ
այնքան հավելյալ պրոդուկտ արտադրել, վոր, բացի
տեղական շուկայի կարիքներին բավարարելուց, առե-
տրի առարկա դառնար նաև արտաքին շուկայի հա-
մար: Այս հարցին պետք է բացասական պատասխան
տալ, վորովհետև գյուղացիական մանր, ցածր ցրվ
տնտեսություններն ի վիճակի չեյին ստեղծելու այդ-

¹ Ընդգծումը մերն է. չ. չ.:

² Զաքարիա—«Պատմագրութիւն», հատ. Բ., գլ. ԼԲ.:

քան հավելյալ արտադրանք: Այստեղից յեզրակաց-
նում ենք, վոր թավրիզի կարավանների համար առե-
տրի առարկա հանդիսացող բամբակը, բրինձը, յուղը,
պանիրը և այլն, բացի գյուղացիական տնտեսու-
թյունից ստացած հավելյալ պրոդուկտից, արդյունք
եյին նաև կալվածատիրական տնտեսության մշակման,
վորովհետև կալվածատիրական տնտեսությունը հե-
տապնդում էր այն նպատակը, վորպեսզի արտադրան-
քի հիմնական մասը շուկա հանվի: Իսկ այդ ժամա-
նակաշրջանում նման տնտեսություն Հայաստանում
վարում եյին աշխարհականացող արեղաները: Սակայն
մեզ անհավանական չի թվում, վոր կալվածատիրա-
կան տնտեսություն կարող եյին վարած լինել նաև
աշխարհիկ ֆեոդալները: Հայաստանի տնտեսական
ներքին կյանքի այս նոր յերևույթի առաջացումը
խորացնում է գյուղացիության շահագործումը և սրում
և դասակարգային պայքարը: Բացի դրանից, գյուղա-
ցիության շահագործումը կատարվում էր նաև ծանր
հարկերի և տուրքերի միջոցով, վորոնք գանձվում
եյին իրանական ու թյուրքական պետությունների և
տեղական ֆեոդալների (խաների, բեգերի, փաշաների,
մելիքների ու քալանթարների) կողմից: Պետական
հարկերն ամենաուժեղ չափով գանձվել են XVI դարի
վերջերին և XVII դարի սկզբներին, յերբ Հայաստանն
ու Անդրկովկասը, Ատրպատականի հետ միասին, 1590
թվականին Կ. Պոլսում կնքված դաշնադրության հա-
մաձայն, անցել եյին թյուրքիային:

Թյուրքական պետությունը վերը նշված յերկր-
ներում ավելի ծանր հարկեր էր պահանջում, և այդ
յերկրներից պահանջված հարկերն այնքան ծանր են

յեղեթ վոր Իրանի սահմանադիրում ապրող խաներն ու մելիքները և նրանց յենթակա գյուղացիներն վորոշ մասը՝ նեղվելով, թողել են իրենց յերկրները և գնացել Իրան: Այդ մասին հետաքրքիր և արժեքավոր տեղեկություն և հաղորդում դարձյալ Առաքել Դավրիժեցին՝ իր աշխատության մեջ.

«... ոմանք յաշխարհէս Ատրպատականի իշխանք և կողմնակալք մահմետականք և քրիստոնեայք, գնացեալ էին առ թագաւորն Պարսից, վասն զի յոյժ չարաչար նեղութեամբ նեղէին գնոսա ազգն Օսմանցոց ծանր հարկապահանջութեամբ, և կեղեքմամբ զրկէին և կողորպէին... ոչ միայն զազգս Հայոց, այլև զազգն Վրաց և զՄահմետականաց...»:

Այլև չորս գեղ ի Դիզակայ երկրէն միահաղոյն չուեցին և գնացին յերկիրն Պարսից...: Եւ է պատճառ Դիզակեցւոց և դաշտեցւոց գնալոյն՝ ծանր հարկապահանջութիւնն, կեղեքելն և կողորպտելն և կուռէճութիւն առնելն, և անխնայ սպանանելն զքրիստոնեայն»¹:

Ոտոմանյան իմպերիայի ծանր հարկապահանջությունը բացատրվում է յերկու պատճառով. առաջին՝ թյուրքական պետության մեջ ֆեոդալական հարաբերություններն ավելի սուր կերպով ելին դրսև վորդում: Թյուրքերը, Կ. Պոլսի նվաճումից (1453) հետո, ժառանգում են բյուզանդական կայսրությունն ու նրա ֆեոդալական հարաբերությունները և շարունակում են պահպանել այդ հարաբերությունները: Թյուրքական պետությունը ֆեոդալական այդպիսի մի յերկիր ժառանգություն ստանալով, չնայած իր արևելյան բռնակալական բնույթին, այնուամենայնիվ իր

¹ Առախիլ Դավրիժեցի—«Պատմութիւն», զլ. Գ., էջ 8—10:

վրա յե կրում բյուզանդական ֆեոդալիզմի կնիքը: Այս հանգամանքը նկատի ունենալով, ենգելաբ գրում է. «Արևելքում առաջին անգամ տաճիկներն են մտցրել իրենց նվաճած յերկրներում մի տեսակ հողատիրական ֆեոդալիզմ»¹: Այստեղ խոսքը վերաբերում է այն ֆեոդալիզմին, վորը յուրահատուկ էր Յեվրոպային: Մակայն չի կարելի բառացի այնպես հասկանալ, վոր էրը թե տաճիկներն ուղղակի փոխ են առել բյուզանդական ֆեոդալիզմը, առանց վերջինս իրենց ներքին պայմաններին հարմարեցնելու, իսկ այդ հանգամանքն ավելի խորացրել է թյուրքիայում աշխատավոր ժողովրդի ֆեոդալական շահագործումը: Յերկրորդ պատճառն այն է, վոր Անդրկովկասն ու պատմական Հայաստանն Ատրպատականի հետ միասին, 1590 թվականին Կ. Պոլսում կնքված դաշնադրության համաձայն, անցնում են թյուրքիային, բայց այդ յերկրները հետու լինելով կենտրոնից, ավելի շատ ելին յենթարկվում թյուրքական պաշտոնյաների կամայականություններին ու կեղեքումներին:

XVII դարի սկզբին սաստկացող հարկապահանջությունը, կամայականությունը և կաշառակերությունը չեյին կարող իրենց հերթին չուժեղացնել յերկրի ներսում առաջացող դասակարգային պայքարը: Ծիշտ է, ըստ Զաքարիա սարկավազի հաղորդած տեղեկությունների, իրանցիների նվաճումներից հետո հարկերը թեթեանում են, բայց դրա փոխարեն սաստկանում է կողը:

«...Սա² ի տիրելն իւրում Երևանայ, իսկոյն

¹ Ենգելս—«Անտի-Դյուրինգ», էջ 239:

² Պոսքը վերաբերում է Ամիրզոռնա խանին. Ն. Ն.:

ձեան էարկ շինութեան և մարդաշատութեան՝
Նախ սկսաւ շինել դերերն և ապա ապարանս, և
զայգիս, և դբուրատանս և դպարտէզս, և հանեղ
զառուս, և առաւելու գշուրնս: Այլ և ի տեղիս
տեղիս թեթևացոյց զհարկն, և երարձ զծանր լուծ
ի պարանոցէ սամկաց: Բայց զի բազմացոյց
զՍուխրայն՝ այսինքն կոռն (ընդգծուհները մերն
են—Հ. Հ.), քանզի որպէս ասացաք՝ թէ՛ շի-
նուածս առնէր, վասն այնորիկ բազմացոյց զկոռնս:
Վասնորոյ առասպելիցին, թէ՛ կին յղի գորով՝
այր նորա տանէին կոռ, և սչ թողուին զնալ ի
տուն իւր, և կինն ծնանէր որդի և զարգանայր,
և առաքէին զնա՝ կոռն, զի հայրն երթիցէ ի
տունս»¹:

Զաքարիայի աշխատութեան այս հատվածն ու-
շագրավ է այն տեսակետից, վոր նախ՝ հաստատում է
Թյուրքիայի տիրապետութեան շրջանում յեղած ծանր
հարկերի գոյութիւնը, հարկեր, վորոնք Ամիրգունա-
խանի ժամանակ (1604—1625) համեմատական չա-
փով թեթևանում են: Յերկրորդ՝ չնայած վոր սամիկ-
ների հարկերը համեմատաբար թեթևանում են, բայց
խստանում է կոռը, ձրի պարտադիր աշխատանքը, վո-
րը մեծ մասամբ կիրառվում է շինարարական աշխա-
տանքների վրա: Պատմիչի վկայութիւնը հարկերի
թեթևացման մասին վերաբերում է միայն պետական
հարկերին և վոչ թէ տեղական աշխարհիկ ու հոգևոր
Փեոդալններին, հատկապես Եջմիածնին վճարվող հար-
կերին ու տուրքերին: Ամիրգունա խանի ժամանակա-
շրջանին վերաբերող բազմալեզանաչափ տեղեկութիւն-
ներ կան այն մասին, վոր Եջմիածնի վանքը մեծ քա-
նակութեամբ հարկեր եր գանձում ժողովրդից:

¹ Առաքիլա—«Պատմագրութիւն», Ա. հատ, գլ. ԻԸ., էջ 45:

Ըստ մատենագրական աղբյուրների՝ XVII դարի
աղբյուրում Եջմիածնի վանքը 300 թուաման պարտքի տակ
է ընկնում¹. այս խնդիրը շատերը բացատրում են
Թյուրքական պետութեան կողմից Եջմիածնի վրա դր-
ված ծանր հարկերով, բայց մենք կարծում ենք, վոր
այդ պարտքերը կարող էին առաջացած լինել այն
կաշառքներից, վոր կաթողիկոսական աթոռը ձեռք
քերելու համար յեպիսկոպոսները տալիս էին Թյուրք
և իրանցի պաշտոնյաներին: Սա հաստատվում է նրա-
նով, վոր Մելիքսեթ կաթողիկոսն իրանական արքու-
նիքին խոստանում է վճարել տարեկան հարյուր թու-
աման դրամ, յեթե Շահ-Աբբասը թույլ տա իրեն կաթո-
ղիկոսական աթոռն ստանձնելու:

«Եթէ քաղցրացի ի վերայ մեր կամք թա-
գաւորին՝ և արացէ մեզ այցելութիւն, և տացէ
զիշխանութիւն կաթողիկոսութեան մեզ, մեք
տամք ամ յամէ ի դիւան թագաւորին յուրաքան-
չիւր տարի հարիւր թուաման սոճիկս ծառայից
թագաւորին»²:

Շահ-Աբբասը հավանութիւն է տալիս Մելիքսեթի
առաջարկին և համաձայնում է, վոր նա ստանձնի
կաթողիկոսութիւնը: Մելիքսեթ կաթողիկոսի այս ա-
ռաջարկի մասին պատմիչները հակասական տեղեկու-
թիւններ են տալիս: Նրանցից վոմանք Մելիքսեթի
վարմունքը բացատրում են նրանով, թէ նա հանձն է
տուել տալու յերեք հարյուր թուամանի այն պարտքը,
վոր Շահ-Աբբասը դրել եր նրա վրա, վորպես տուգանք
Յորա հակակառավարական/գործունէութեան համար,
քակ վոմանք էլ, ընդհակառակը, գտնում են, վոր Մե-

¹ Առաքիլ Դարիժեղի—«Պատմութիւն», գլ. Գ., էջ 166:

² Նույն տեղ, գլ. ԺԸ., էջ 167:

լիքսեթ կաթողիկոսը հանձն էր առել յուրաքանչյուր տարի հարյուր թուման հարկ վճարել իրանական արքունիքին, վորովհետև Շահ-Աբբասը կաթողիկոսական աթոռը նրան էր հանձնել¹: Կարծում ենք՝ վերջինս ավելի հավանական է:

Մեկըքսեթը, կաթողիկոսության պաշտօնն ստանձնելով, Սեֆեյան արքունիքին պետք է վճարեր խոստացած հարկը, սակայն սևազուխ արեղաները շատ քիչ բան եյին թողել Եջմիածնում, վասնքը «յոյժ սաստիկ աղքատացել էր», հետևաբար արքունիքին խոստացած գումարը պետք է գանձվեր աշխատավորական մասնաներից: Այդ մասին ահա թե ինչ է գրում Դավրիժեցին.

«Իսկ կաթողիկոսն (խոսքը Մեկըքսեթի մասին է— Շ. Ն.) վասն թագաւորական մուղաղային և վասն պիտոյից այս դուլերոյս, ելանէր և շրջէր յազգս Հայոց, և ուր և շրջէր կաթողիկոսն՝ դուլերն ևս ընդ նմա շրջէին. և ծանրանային ի վերայ ժողովրդեանն վասն պէս պէս կարեացին քեանց և երիվարաց իւրեանց. և սեղանք նոցա յամենայն աւուր ոչ էր առանց զինուոյ, և ծախք նոցա ոչ թէ սակաւ, և ժամանակ զիներբութեանն միշտ:

Եւ ի շրջագայիլն իւրում կաթողիկոսն յամենայն երկիր ի մէջ ժողովրդեանն, ուր և լինէր իրաւամբք հասոյթք իւր զայն առնոյր. և իբրև ոչ լինէր այն բաւական ծախուց իւրոց և դուլերոյն, և մուղաղային, վասն որոյ զարս անպարտըս... եթէ երեց, եթէ աշխարհական, կալեալ արտա թարց իմիք պարտեաց և վնասու՝ անիրաւաբար յողէր բարուրս ի վերայ նոցա և պահանջէր զրամ, և մատնէր ի ձեռս զինուորաց

¹ Առաքել Դարբիճեցի— «Պատմութիւն», գլ. ԺԸ., էջ 168:

դուլերոյն, որք կախէին յոսիցն և բրածեմ առնէին, մինչև ըստ կամաց իւրեանց առնուին զրամս և ապա արձակէին»¹:

Հարկապահանջության հետ կապված այս կամայականությունները, վոր կատարվում էյին Մեկըքսեթ կաթողիկոսի կողմից, պատերազմների հետևանքով աղքատության դուռը հասած գյուղացիական մասնաների դրոճթյունն ավելի էյին ծանրացնում, և այդ հիման վրա խոր դժգոհություն էր սկսվում ընդդեմ աշխարհիկ ու հոգևոր տիրողների, իսկ այդ դժգոհությունները XVII դարի առաջին քառորդում, Սմիր-զունա խանի ժամանակ, վեր են ածվում գյուղացիական մի շարժման, վորը հայտնի յե «Մեխլույթի շարժում» անունով:

ՅԵՐԵՐԳ ԳՈՒՆ

XVII ԳՍԿ ԼՈՒԱՋՐՆ ԳՍՈՌՐԻ ԳՅՈՒՂԱՅԻԱԿԱՆ
ՇԱՐԺՄԱՆ ՆԱԽԱԿԻՅԱԼՆԵՐԸ, ԽՐԱԳԻՐԸ, ԸՆԹԱՅԳԸ,
ՇԱՐԺԻՉ ՈՒԺԵՐԸ ՅԵՎ, ՀՅՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

I

XVI դարի վերջին և XVII դարի սկզբին Հայաստանում տիրող անտեսական դրությունը և արտաքին քաղաքական անցքերը քննության յենթարկելիս՝ արդեն ցույց ավելնք յերկրի աշխատավորական մասնաների նյութական ծանր դրությունը: Այդ յերևույթը, ինչպես զիտենք, ահաջ էր յեկել, մի կողմից՝ արտաքին պատերազմների, մյուս կողմից՝ ներքին ու արտաքին իշխողների գանձած ծանր հարկերի ու տուր-

¹ Առաքել Դարբիճեցի— «Պատմութիւն», գլ. ԺԸ., էջ 169—170:

քերի հետևանքով: XVII դարի առաջին քառորդում մասսաների համար ստեղծված այդ ծանր վիճակը նրանց մղում էր դեպի ապստամբություն: Գյուղացիական այս շարժումը հիմնականում ուղղված էր հոգևորականության դեմ, իսկ վերջինս դեմ ուղղված լինելու պատճառը մեզ հայտնի չե նախորդ գլխից: Միջնադարում, յեկեղեցին լինելով շահագործող դասակարգերի կազմակերպություններից մեկը, հաճախակի յենթարկվում էր այն բոլոր քաղաքական ու զաղափարական հարձակումներին, վորոնք ուղղված էին ախրապետող դասակարգերի դեմ:

«Ֆեոդալիզմի դեմ ուղղված հեղափոխական ուղղիցիան նկատվում է ամբողջ միջնադարի ընթացքում: Նայած ժամանակի պայմաններին, նա հանդես է գալիս մերթ իբրև միատիկ¹, մերթ վորպես բացորոշ հերետիկոսություն, մերթ վորպես գինված ապստամբություն... Միջնադարյան հերձվածողության մյուս յերկու ձևերի մեջ դեռևս տասներկույերորդ դարում մենք արդեն տեսնում ենք բյուրգերական և գյուղացիական-պլերեյա-

¹ Տվյալ դեպքում խնդիրը վերաբերում է կրոնական միատիկային: կրոնական միատիկներն ընդունում էին, վոր ասածու և մարդու անմիջական հարաբերությունը հնարավոր է և վոր այս հարաբերությունը մարդու իսկական կրոնի հիմքն է կազմում: Գործնականապես սա նշանակում էր, վոր ասածու և մարդկանց միջև վոչ մի միջնորդ չպիտի լինի, ինչպեսին պատն է, յեպիսկոպոսը և քահանան, և վոր պիտի ազդարարել, վոր ամեն մի աշխարհական կարող է քահանա լինել: Այսպիսով, միջնադարյան կրոնական միատիկան քաղաքական տեսակետից մի յուրահատուկ բողոք էր, վորն ուղղված էր հոգևորականության իդեական (և նյութական) ճնշումների դեմ: (Յնգելս—«Գերմանական գյուղացիական պատերազմը», ծանոթ. 23, էջ 164):

կան ուղղիցիայի միջև յեղած այն ներհակության նախնական արտահայտությունները, վորի հետևանքով գյուղացիական պատերազմը կորստի մատնվեց: Այս ներհակությունը շարունակվում է ամբողջ հետնագույն միջնադարի ընթացքում¹:

Հայաստանում, Արևմտյան Յեվրոպայի նման, միջնադարյան ճորտերի ու պլերեյական մասսաների բողոքները և ընդվզումները ֆեոդալների դեմ կրել են կրոնական բնույթ ու հաճախ հանդես են յեկել վորպես հակամարտ դասակարգերի պայքար: XVII դարի ակզերին այսպիսի մի շարժում յերևան է գալիս Հայաստանում գյուղացիության կողմից. այդ շարժմանը մասնակցել են նաև գյուղական հոգևորականության ամենաստորին տարրերը:

Մեր քննությունից պարզվեց, վոր կղերականությունը միատարր չէր և կազմված էր տարբեր խավերից: Ինչպես տեսանք, նրա մեջ կային հակադաս կալվածների, հոտերի ու նախիրների տերեր և գյուղական քահանաներ ու քարողիչներ, վորոնք չունեին առաջինների հարստությունը: Հայաստանի կուսակրոն հոգևորականության հիերարխիան—սանդուխքը, կազմված էր՝ կաթողիկոսից, յեպիսկոպոսներից և արեղաներից: Այս հիերարխիան իր ձեռքումն էր կենտրոնացրել ընդարձակ հողային տարածություններ և այդ տարածությունները վրա բնակվող բողոմաթիվ ճորտերն ու հարկատու գյուղացիներն ամենաբիրտ կերպով շահագործվում էին: Ահա այս դասի

¹ Յնգելս—«Գերմանական գյուղացիական պատերազմը», էջ

զենն ե ուղղվում առաջին հերթին գյուղացիութեան և նրա հետ կապվող քահանաների պայքարը.

«Հոգևորականութունը բաղկացած էր յերկու միմյանցից միանգամայն տարբեր դասակարգերից: Հոգևորական հիշերարխիան, — յեպիսկոպոսներն ու արքեպիսկոպոսները, արքաները, վանահայրերն ու մայրապետները և մյուս պրելատները, — կազմում էր աբխասկրասիկ դասակարգը: Յեկեղեցական այս բարձրատիճան պաշտոնյաները կամ սոսկ կայսրութեան հետ կապված իշխաններ էյին, կամ թե այլ իշխանների վեհապետութեան ներքս գանձով ֆեոդալներ, վորոնք իշխում էյին լայնատարած յերկրամասերի վրա՝ յենթարկելով իրենց իշխանութեանը բազմաթիվ ճորտեր և հարկատու գյուղացիներ: Իրենց հպատակներին նրանք վոչ միայն ազնվականների և իշխանների նման անխնա շահագործում էյին, այլև այս տեսակետից նրանք առավել ևս անամոթաբար էյին վարվում: Կոպիտրոնութեան հետ միասին նրանք գործադրում էյին կրոնական բոլոր հնարքները, տանջանքների, սարսափների հետ միասին շարժման մեջ էյին դնում բանագրանքի յերկյուղը, մեղքերի թողութեան մերժումը և խոստովարանի բոլոր ինտրիգները, վորպեսզի իրենց հպատակներից կորզեն նրանց վերջին ստակը կամ ավելացնեն յեկեղեցական կալվածքները»:

«Կղերականութեան պլեբեյակամ մասը բաղկացած էր գյուղի և քաղաքի քարոզիչներից: Մրանք չէյին մտնում յեկեղեցու ֆեոդալական հիշերարխիայի մեջ և այդ հիշերարխիայի հարևատութուններից բաժին չունէյին: Նրանց աշխատանքն ավելի նվազ չափով էր ստուգվում, և չնայած վոր այդ աշխատանքը յեկեղեցու համար ավելի կարևոր նշանակութուն ուներ, տվյալ դեպքում դա այնպես անհրաժեշտ չէր համար-

վում, ինչպես գորանոցներում կենտրոնացած վարդապետների վոստիկանական ծառայութեանը: Այդ իսկ պատճառով քարոզիչները շատ ավելի վատ էյին վարձատրվում և նրանց հասուցթը չափազանց սուղ էր: Իրենց բյուրգերական և պլեբեյական ծագման հետևանքով նրանք բավական մոտ էյին կանոնադրական գանգվածներին կյանքի պայմաններին և այսպիսով, չնայած իրենց կղերական կոչմանը, նրանք ի վիճակի էյին պահպանելու իրենց բյուրգերական և պլեբեյական համակրանքը: Սովորաբար նրանք մասնակցութուն ունէյին այդ ժամանակ տեղի ունեցող շարժումների մեջ, վորպիսի հանգամանքը բացառիկ յերևուցթ էր վարդապետների համար: Այդ շարժումների համար նրանք տալիս էյին տեսաբաններ ու գաղափարախոսներ և զբաղ համար էլ նրանցից շատերը, վորպես պլեբեյներ ու գյուղացիներ չհեղափոխեցին, կայսրում էյին իրենց մահկանացուն կառավարողներում»¹:

Ենպիսի բնութագրած այդ հոգևորականութեանը համապատասխանում է նաև միջնադարյան Հայաստանի հոգևորականութեան հիշերարխիան: Յեթե յեպիսկոպոսներն ու վարդապետները հանդես էյին գալիս վորպես հոգևորականութեան արխատկրատիկ մասը, վոր խոշոր հարստութուններին տեր էր, ապա, դրա հակառակ, հոգևորականութեան ստորին մասը — քահանաներն ու քարոզիչները — գուրկ էյին այդ հարստութեանից: Նրանք նույնիսկ շատ վատ էյին վարձատրվում, հետևաբար հոգևորականութեան այս մասը հաշտ աչքով չէր կարող նայել կղերականութեան վեր-

¹ ԵՊԳԽ — Գերմանական գյուղացիական պատերազմը»
Էջ 35—36:

Նախավի վրա, վոր ուներ իր «զինչս առանձին, այգի
և բուրաստան, փեթակ և տուն, և մարան, և համբա-
րանոցս, և զմուտս ստացուածոց, նաև զմուտս հասա-
քակաց վանիցն ու մասունս արարեալ», հագնում ելին
«որպէս աշխարհական, և զմարմնաւոր իշխանս փա-
փուկ և ազնիւ զգեստիւ պճնէին» և «բոլոր տարին
ուաիք և զինի և միս անխախտ», ուստի ստորին հո-
գևորականությունը պետք է պայքարեր բարձր հոգե-
փորականության դեմ: Այդ պատճառով հոգևորականու-
թյան ստորին մասի պայքարը կարվածատեր հոգևո-
րականության դեմ համընկնում էր գյուղացիական
մասսաների մղած պայքարի հետ:

XVII դարի սկզբին Հայաստանում բռնկւած գյու-
ղացիական շարժումը գլխավորում էր, ըստ պատմիչ-
ներին, Մեխլու անունով սարկավազը, վորն իր ծագու-
մով պատկանում էր հոգևորականության պլեբեյա-
կան մասին: Զաքարիա սարկավազի ասելով՝ Մեխլուն
իր սկզբնական գործերն սկսում է Աղվանից աշխար-
հում և ինքն էլ, ըստ Զաքարիայի, Գանձակ քաղա-
քից էր:

«Քանզի այր մի ազգաւ Աղուան, որ այժմ
ասեն Ուաի, ի Գանձակ քաղաքէ Աղուանից...»¹:

Մեխլուն իր հոգևոր կրթությունն պատնում է
Աղվանից Հովհաննէս VIII կաթողիկոսի ժամանակ, Գան-
ձասարի վանքում և ձեռք է բերում սարկավազի ա-
տիճան: Նա ուներ ձարտար լեզու, այդ պատճառով
վանքի գործերով նրան ուղարկում են գյուղերը՝ քա-
րողություն անելու և վանքի հարկերը հավաքելու
համար: Մեխլուն ոպովելով այդ առիթից, զբաղվում

¹ Զաքարիա—«Պատմագրութիւն», Ա. հատ., գլ. ԻԹ., էջ 47:

և քարողությամբ՝ հոգուս գյուղացիության, ընդդեմ
վանքի:

«Իսկ նա գնացեալ ձեացոյց զինքն վար-
դապետ, և քարողէր թիւր և անուղիղ հայհոյանս
և չարաբանութիւնս»¹:

Մեխլույի պրոպագանդան ընդդեմ Գանձասարի,
այսինքն՝ բարձր հոգևորականության, ուներ իր պատ-
ճառը: Նախ՝ Մեխլուն պատկանելով հոգևորական պլե-
բեյական մասին, իր հայացքներով տարբերվում էր
վերնախավից, յերկրորդ՝ ղժգոհությամբ էր նայում
հոգևորականության վերնախավի վրա, վորովհետև
հավաքված հարկերը յուրացնում էր կղերականու-
թյան արիստոկրատիկ խավը և հոփացած կյանք էր
վարում, և յերրորդ՝ նա, վորպես վանքի քարողիչ և
հարկ (տասանորդ) հավաքող, յերկար ժամանակ շըր-
ջելով գյուղերում, ծանոթանում էր գյուղացիության
տնտեսական ծանր դրության ու դառն վիճակին և
դրանցից յելնելով, դավառում՝ փոխանակ վանքի հա-
մար աշխատելու, գործում և նրա դեմ՝ պաշտպանելով
գյուղացիներին և կղերականության պլեբեյական
մասին:

Գանձասարում շուտով լսում են Մեխլույի պրո-
պագանդայի մասին, կաթողիկոսը հետ է բերել տա-
լիս նրան, կարգալույծ անում ու պատվիրում է Թուր
վանքում վորպես «ժառանգ միաբանիցս», և «անուսումն
Մուղտեսի»²: Սակայն խնդիրը դրանով չի վերջանում,
գործը հասնում է Գանձակի իշխան Իավութ խանին,
վորը պայքարի մեջ լինելով այդ ժամանակ Գանձա-
սարի կաթողիկոսի հետ, իր նպատակներըն հասնելու

¹ Զաքարիա—«Պատմագրութիւն», Ա. հատ., գլ. ԻԹ., էջ 47:

² Նույն տեղ, էջ 49:

համար, բռնում է Մեխլուշի կողմը: Նա բերել է տա-
լիս կաթողիկոսին, տուգանում և հարկադրում ենրան,
վոր Մեխլուշին վերադարձնի իր նախկին իրավունք-
ները և արտոնություն տա ազատ քարոզելու: Կաթո-
ղիկոսը յերկյուզից կատարում է խանի պահանջը՝ վե-
րադարձնում է Մեխլուշին հոգևոր կոչումը. Մեխլուշն
վերականգնելով իր հոգևոր կոչումը, սկսում է բացա-
հայտ կերպով պրոպագանդա անել ընդդեմ Գանձասա-
րի, իսկ հետագայումն էլ իր պայքարն ուղղում է վողջ
հոգևորականությունից վերնախավի դեմ, վորն անելով՝
ընդհանուր առմամբ ուղղվում է թե՛ աշխարհիկ և թե՛
հոգևոր ֆեոդալների դեմ:

Մեխլուշի պրոպագանդան շուտով դուրս է գալիս
Գանձասարի նեղ շրջանակներից և տարածվում է
հարևան գավառներն ու շրջանները, իսկ հետագայում
էլ՝ դեպի Արարատյան աշխարհը: Նրան հետևում են
բավականաչափ մարդիկ, թվով ավելի քան 500 հոգի:
Այդ 500-ի միջից Մեխլուշն ընտրում է 12 կորիճ և
գորեղ մարդիկ, վորոնց մեջքին կապում է թուր, իսկ
ձեռներն է տալիս լախա, «որ է թոփուզ»: Այս մա-
սին ուշագրավ տեղեկություն է տալիս Զյաքարիա
սարկավազը.

«Եւ եկեալ յարեցան ի նա մարդիկ աւելի
քան 40 [500]. ոչ միայն գոհնիկ աշխարհականք
և ուսմիկք, այլ և ազէտք երիցունք, և փարթամ
և մեծազգի մարդիկք: Եւ ի նոցանէ ընտրեաց
ԻԹ [12] կորիճ և գորեղ մարդիկք, և ետ ի ձեռս
նոցա լախա՝ որ է քօփուզ, և կապեաց թուրս
զմէջօքն նոցա... և հրամայէր նոցա առնել՝ զոր
ինչ ինքն կամէր. թէ՛ ձեռէր, թէ՛ կալանս առնէր,
նոքօք առնէր դամենայն»¹:

¹ Զաքարիա—«Պատմադրութիւն», հատ. Ա., գլ. ԻԹ, էջ 49:

Մեխլուշի զործունեությունից անկախ շրջանի
մասին վորոշ տեղեկություններ հաղորդում է նաև
«Ժամանակագրության» հեղինակ Գրիգոր Դարանազ-
յին.

«Եւ էր այս Մխլուշս յերկրէն յԱրևելից և
իկեալ ի Մահաթի փոսին յԱրարատին և յայլ
շրջակա գաւառս նոցա. և վարդապետական ա-
նուամբ շրջելով յամենայն արևելայան կոյս մին-
չև ի Պարսկաստան...»¹:

II

Արդ՝ ինչն էր կազմում Մեխլուշի պրոպագանդա-
յի հիմքը, վորին լսում ու հետևում էին աշխատավո-
րական մասսաները կամ «գոհնիկ աշխարհականք և
ուսմիկք» և «ազէտ երիցունք»: Ըստ մատենագրական
աղբյուրների՝ նրա քարոզն աչքի յեր ընկնում յերկու
ուղղությունամբ, առաջին՝ անընչասիրություն
վապետություն, և յերկրորդ՝ հավասարություն: Մեխ-
լուշն իր քարոզով նպատակ ուներ վերականգնել նախ-
նական համայնքների հավասարեցման գաղափարը. նա
պահանջում էր ստեղծել այն հավասարությունը, վոր
գոյություն ուներ նախնական համայնքների անդամ-
ների միջև, պահանջում էր հավասարություն կրեա-
կանություն, նույնիսկ ազնվականների ու գյուղացի-
ների միջև:

«Եւ կեղծաւորեալ ոչ առնոյր ինչ յումեքէ...
և ասէր, Քրիստոսի աշակերտացն չէ պիտոյ
ստանալ ոսկի կամ արծաթ, և կամ զգինուլ հան-
դերձս ազնիւս, այլ մազ և ռոյ պիտոյ է նոցա
զգեմուլ»² (ընդգծումը մերն է—Ջ. Հ.):

¹ Գալանազի—«Ժամանակագրութիւն», էջ 456:

² Զաքարիա—«Պատմադրութիւն», հատ. Ա., գլ. ԻԹ, էջ 49:

Ընդգծված նախադասութիւնը մեզ հիշեցնում է վաղեմի համայնքների հնագույն գաղափարները: Զաքարիայի հաղորդած այս տեղեկութիւնը հաստատում է նաև Դարանաղցին.

«...ոչ ուսէր և ոչ ըմպէր և ոչ առնոյր ինչ յումէքէ և էք քրձաղգեաց և խարազնաղգեստ...»¹:

Մեխլույի քարոզած հիմնական ու զլխավոր գաղափարը—դա հավասարութիւնն էր—ընչքէ՞ գուշքէ՞ հավասար բաժանումը մարդկանց միջև: Մեխլուն այս դրույթն առաջ քաշելով, ձգտում էր հարված հասցնել սեփականատեր այն արեղաներին, վորոնք ինքնուրույն կարվածատիրական տնտեսութիւն էին վարում և անվերջ աշխատում էին հափշտակել գյուղացիութեան ունեցվածքը: Նրա քարոզած հավասարեցման գաղափարը մասին հետաքրքրական տեղեկութիւն է հաղորդում Զաքարիա սարկավազը.

«...ոչ առնոյր ինչ յումէքէ, այլ ձեռամբ Բժ-իցն [12-ից] առնոյր և բաժանէր 5-իցն՝ [500-ից] և ստէր, Քրիստոսի աշակերտացն՝ չէ պիտոյ ստանալ ոսկի կամ արծաթ, և կամ զգենուլ հանդերձս ազնիւս, այլ մազ և շալ պիտոյ է... Եւ ինքն զգեցեալ էր զմազեղէս...»²:

Այս փաստը ցույց է տալիս, թե այն, ինչ ձեռք են բերում տասներկու թոփուզավորները, Մեխլուն վերցնում և հավասար չափով բաժանում է իրեն հետեօղների վրա: Սա նշանակում է, վոր նրա քարո-

¹ Դարանաղցի—«ժամանակագրութիւն», մասն Բ., էջ 456:

² Մեխլուն տասներկու թոփուզավորներին, վոր ընտրել էր իրեն հետեօղ 500 մարդկանցից, համարում էր Քրիստոսի գասներկու աշակերտներ, իսկ իրեն՝ Քրիստոս:

³ Զաքարիա—«Պատմագրութիւն», հատ, Ա., գլ. ԻԹ, էջ 49:

զած ծրագրի առանցքը կազմում է հավասարեցման գաղափարը:

Մեխլույի քարոզած հավասարեցման այս գաղափարը ծաղրի յե յենթարկվում պատմիչների կողմից, վորոնք նրան համարում են կախարդ և հափշտակող:

Մեխլույի հավասարեցման գաղափարները բղխում էին դյուղացիական աշխատավորական մասսաների անմիջական պահանջներից. այդ է պատճառը, վոր Մեխլույի շուրջը շուտով հավաքվում է 500-ից ավելի մարդ, իսկ Դանձասարից դուրս գալուց հետո, գյուղացիական լայն մասսաները հետևում էին նրան ու նրա քարոզած գաղափարներին:

XVII դարի սկզբին տեղի ունեցող գյուղացիական այս շարժումը, վորի զլուխ էր կանգնած Մեխլու սարկավազը, առաջին հերթին ուղղված էր սևադուլուխ արեղաների դեմ, և իր ելույթյամբ մի պայքար էր ընդդէմ իշխող և շահագործող դասակարգի, իսկ մինչև վոր շարժումն այդ բնույթը կստանար, անհրաժեշտ էր առաջին հերթին մասսաներին պայքարի կոչել հողատիր ֆեոդալների դեմ, վորովհետև, ինչպես վերը նշեցինք, շահագործող դասակարգի այդ խափն էր ամենից առաջ աչքի բնկնում իր շահագործումներով ու կեղեքումներով:

«...յուրքանչյուր պայքար ֆեոդալիզմի դեմ այն ժամանակ պետք է կրոնական զգեստավորում ընդունէր, ուղղվեր առաջին հերթին յեկեղեցու դեմ»¹:

Ահա թե ինչու Մեխլուն իր ծրագիրը պիտի

¹ Ենգելս—«Մոցիալիզմի զարգացումը ուսուպիայից դեպի դիտութիւն», էջ 19:

դղեմտավորեր կրոնական քողով և առաջին հերթին պայքարի կոչեր մասսաներին ընդդեմ յեկեղեցու:

Գյուղացիութեան գաղափարախոսն իր գաղափարներն ու մտքերը գրի յե առել, իսկ իր ասածները հաստատելու համար զանազան գրքերից ասույթներ հավաքելով և միացնելով իր քարոզած գաղափարների հետ, կազմել էր մի ժողովածու, վորից հաճախ մեջբերումներ եր անում իր քարոզչութեաններէ և վիճաբանութեանների ժամանակ, դատապարտելով տիրող դատակարգի շահագործումը, կաշառակերութեանը, զոփողականութեանը և բնշատիութեանը, մի դատակարգ, վորն անխնա կողոպտում էր աշխատավորական մասսաներին: Այդ մասին Չաքարիան գրում է.

«Եւ ունէր գիրք մի ժողովածու և նովաւ ասէր՝ զինչ որ ասէր: Եւ բացեալ զգիրքն, և ասէ, սա գրեալ է վասն սեազխոց. զի ասէ, մի ստանայք՝ մի ոսկի և մի արծաթ և այլն»¹:

Այս հատվածը Մեխլուեն կարդում է Յերեանի բերդում, յերբ Ամիրզունա խանի կողմից բանավեճ է հրահրվում Մեխլուայի և կաթողիկոսի միջև: Մեղ անհավանական չի թվում, վոր այդ կարգացած մեջբերումը լիներ ասավածաշնչից, սակայն դիրքն աստվածաշունչ չէր, այլ մի ժողովածու, վորտեղ հեղինակն ամփոփել էր տարբեր յերկերից վերցված ասույթներ և գյուղացիների առաջադրանքներից քաղված խընդիրներ: Ինչպես յերևում է, գյուղացիութեան գաղափարախոսը պատահականութեան չի մատնել իրեն առաջադրված խնդիրները. նա հավաքել և գրի յե առել այն ամենը, ինչ վոր սաղական ու հարմար էր աշխա-

տավորական մասսաների ու հոգևորականութեան պլեյբյական տարբերի համար: Վոր ժողովածուն ավետաբան չի յեղել, այդ հաստատվում է Դարանաղցու հետևյալ խոսքերով.

«...եւ ոչ օրինօք աստուածաշունչ գրոց վկայութեամբ խօսէր և ոչ կանոնօք սուրբ հարցն երից սուրբ ժողովոցն և ոչ սուրբ հարանց գրոցն, այլ մտացածին բանիւք յինքենէ՝ զոր ինչ բղխէր ի չար դիւական ոգւոցն՝ զայն խօսէր և մաքանէր ընդ ուխտականսն»¹:

Այս խնդրում ճիշտ չէ ուսումնասիրողներից մեկը, վոր աստանվում է և վճռական խոսք չի ասում ժողովածույի ինչ լինելու մասին, քանի վոր Դարանաղցին պարզորոշ ասում է; վոր Մեխլուեն սուրբ գրքից և յեկեղեցական կանոններից չէր խոսում, այլ ասում էր այն, ինչ վոր ինքը ցանկանում էր: Այսպիսով, պարզվում է Մեխլուայի քարոզած գաղափարների եյութեանը, մի գաղափարախոսութեան, վորը քղխում էր «գեհեհիկ ումիկները» շահերից:

Մեխլուայի գլխավորած շարժման մասին սպեցիֆիկ-նացիոնալիստներից մեկն այն կարծիքն է հայտնում, զվոր այդ շարժումը հերձվածային է և այդ հերձվածի գաղափարախոսի քարոզները չափավոր ռեֆորմիստական բնույթ են կրում, և Մեխլուեն սկզբունքային տաքաձայնութեաններ չունի հայ յեկեղեցու հետ, միայն բննադատում է նրա բացերն ու թերութեաններն այլից:

Սպեցիֆիկ-նացիոնալիստներն իրենց այս նոր գրույթներով մի անգամ ևս փորձում են հաստատելու հայ բուրժուական պատմագրութեան այն թեզը, վոր

¹ Դարանաղցի—«Ժամանակագրութիւն», էջ 457:

¹ Չաքարիա—«Պատմագրութիւն», հատ. Ա., գլ. ԻԹ, էջ 50—51:

իրը թե հայերի մեջ դասակարգային պայքար չի յեղել, վոր հայ ժողովրդի անցյալ պատմությունն իրենից ներկայացնում է մի հոտի, մի հովվի պատմություն, վոր այդ ժողովրդին շահագործել են միայն ոտարները: Բուրժուական պատմագրությունն այս թեզը դնելով՝ ձգտում էր հայ բանվորներին կտրել Անդրկովկասի մյուս ազգություններին պատկանող բանվոր դասակարգի միասնական ինտերնացիոնալ պայքարից և հետ պահել նրանց հայ կապիտալիստների դեմ պայքար մղելուց: Իրենց այս նպատակին հասնելու համար, նրանք ամեն կերպ աշխատում են մեր ժողովրդի անցյալ պատմության մեջ հանգես չեկող աշխատավորական մասսաների ընդվզումներն ու ապստամբությունները մեկնաբանել վորպես կրոնական աղանդների պայքար: Այդպես են մեկնաբանվել թոնզրակեցիների, Դավիթ Ծարեցու և այլ շարժումները: Այդպես է մեկնաբանում սպեցիֆիկ-նացիոնալիստը XVII դարի սկզբներին հանդես չեկող Մեխլուշի գլխավորած այս շարժումը: Այդ շարժման գաղափարախոսն առաջին հերթին պայքարն ուղղել էր կալվածատեր հոգեվորականների դեմ, վորովհետև նրանք եյին առաջին հերթին հափշտակում գյուղացիության ունեցվածքը: Այս հանգամանքն առաջին հերթին սրում էր էյուզացիության թշնամությունը հոգևորականության դեմ. հետևաբար, զրանից յեյնելով՝ չի կարելի շարժումը բնութագրել վորպես աղանդավորական: Գյուղացիական գաղափարախոս Մեխլուն նախ և առաջ ջարդ է կազմակերպում այդ յեկեղեցու սպասավորների դեմ, հետևաբար նա պայքարում և մարտնչում է վոչ միայն գաղափարով, այլև ուժով:

Ըստ Զաքարիա սարկավազի, Մեխլուն Բանաքեոի յեկեղեցում քարոզ կարգալիս՝ կոչ է արել գյուղացիներին՝ կոտորել սևագլուխներին.

«...եղեալ նստաւ ի վերայ սեղանին. և զոտն կախեալ ի վայր՝ և զօղանջէր դէպ յարեզայն՝ և աւէր, ով ոք՝ որ սպանանէ արեղայ մի, այլ ոչ զոյ հարցումն մեղաց նորա, այլ երթայ յարքայութիւնն Աստուծոյ»¹:

Այս նույն բանը հաստատում է նաև «Ժամանակագրութիւն» աշխատության հեղինակ Գարանազցին.

«Ոչ երիցոյ և ոչ աշխարհականաց հակառակութիւն չունէր, այլ միայն ի հետ սևագլխոց: Հետ լուսացն և վատացն միապէս մարտնչէր և մաքառէր...»²:

Զաքարիայի աշխատությունից արված մեջբերումից պարզ ու վորոշ յերևում է Մեխլուշի սկզբունքային պայքարը յեկեղեցու ու նրա բարձր սպասավորների դեմ: Յեթե յեկեղեցին ու նրա գաղափարախոսները գտնում եյին, վոր «արքայություն» գնալու համար պետք է ծառայել, հարկ վճարել և հարգել յեկեղեցու սպասավորներին, ապա Մեխլուն, զրան հակառակ, քարոզում էր, վոր «արքայություն» գնալու համար պետք է արեղա սպանել: Մեխլուն իր այս գաղափարով մարտնչում էր վոչ միայն անհատ հոգեվորականների, այլև յեկեղեցու սպասավորների—արիատոկրատիայի ու նրա վերնախավի դեմ, վորը հանդիսանում էր այդ ժամանակաշրջանի շահագործող գաղերից մեկը:

¹ Զաքարիա—«Պատմագրութիւն», հատ. Ա., գլ. ԻԹ., էջ 52:

² Գարանազցի—«Ժամանակագրութիւն», էջ 457:

Աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալները կողմից ազգաբնակչության անխնա շահագործումն ու կողոպուտը հանդիսանում էին այն հիմնական բաղանջ, վորի վրա XVII դարի սկզբին տեղի էին ունենում գյուղացիության դժգոհություններն ու ընդվզումները տիրողների դեմ: Այդ շահագործումն ու կողոպուտն էին պատճառը, վոր Մեխլուլի քարոզներն արագություն ստանալով էին մասնանների մեջ, իսկ ինքը՝ Մեխլուն ուր էլ վոր գնում էր, մեծ ընդունելություն էր գտնում ժողովրդի կողմից: Բայց, ինչպես ասել ենք՝ Մեխլուն իր պայքարն սկզբում ուղղել էր կուսակրոն հոգևավորականության դեմ: Նրա արեղահալածությունը մասին պատմիչները հաղորդում են հետաքրքիր տեղեկություններ, վորոնք նույնիսկ զավեշտական բնույթով են կրում: Ահա այդ տեղեկություններից մի նմուշ.

«...եւ որպէս զօրացուցանելով զայս դիւանակ Միւրյա...ուր և գտանիցէ թէ արեղայ անուն, թէ եպիսկոպոս անուն և թէ վարդապետ անուն, սպանանիցէ և զբազումս հալածեսցէ յաշխարհէն Հայոց, որպէս արար բազմաց»¹:

Մեխլուլի այս արեղահալածությունը կրում է մասսայական բնույթ, վորի մասին, չնայած մատենագրերում պակասում են ուղղակի տեղեկություններ, բայց և այնպես մի բան պարզ է, վոր այս շարժումն իր պայքարի մի կողմով պետք է ուղղված լիներ նաև աշխարհիկ ֆեոդալներին, խաներին ու մելիքների դեմ:

Ըստ մատենագրական տեղեկությունների՝ Մեխլուլի արեղահալածությունը տեղի ունեւր վնչ միայն գաղափարական պայքարով, այլև հրով ու սրով: Դարանաղցին պատմում է, վոր մի անգամ Մեխլուն

իր թովուղավորների հետ հետապնդում էր մի յեպիսկոպոսի և մի արեղայի՝ սպանելու համար, իսկ նրանք խույս տալով՝ փախչում, մտնում են մի այլի կնոջ բնակարան և թաղնվում ցորենի փեթակի (ամբարի) մեջ: Արեղահալածներն իմանալով, վոր ցորենի մեջ մարդ է մտել, նիղակով հարվածում են «ի մէջ ցորենոյն»: Չգիտացաք, — շարունակում է Դարանաղցին, — մեռանին և զկեալ նոցա»¹: Իսկ Չաքարիայի ասելով՝ Մեխլուլի քարոզներից ազդված, շատերը փորձում են արեղա սպանել, վորովհետև, ինչպես գիտենք, ըստ նրա քարոզների, ով վոր արեղա սպաներ, կգնար արքայություն: Նրա քարոզներից ազդված՝ արեղա սպանելու փորձ է անում Բանաքեռի թուխակենց Հակոբը: Յերբ նա գնում է Մեխլուլի մոտ իր մեղքերը խոստովանելու և թողություն խնդրելու, ստանում է այսպիսի պատվեր.

«...ե՛րթ սպան արեղայ մի... յայնժամ լիցի թողութիւն մեղաց քոց: Եւ հաւատացեալ յիմարն այն, և ի նոյն գիշերին գնացեալ ի դուռն վանիցն՝ և սպասէր՝ զի թերևս կլցէ Միքայէլ Արեղայն. այս այն Միքայէլն է՝ զոր ի մէջ հառիս յիշեցաք. զի նա էր փոքր քան զայլսն: Եւ տեսանէ՝ զի ահա եկն Փիլիպպոս Եպիսկոպոսն. և այն Յակովբ յարեաւ ի վերայ նորա, և կառկարեաց զմանախն՝ ի վերայ զլիսոյ Եպիսկոպոսին: Եւ ասէ Եպիսկոպոսն, գժուեցանք Յակովբ: Եւ ասէ Յակովբն, մեղա քեզ՝ Տէ՛ր Փիլիպպոս. զի ես կարծեցի՝ եթէ Միրանն ես, զի առաջին անունն Միքայէլին՝ Միրան էր: Եւ պատմեաց նմա Յակովբըն զամենայն»²:

¹ Դարանաղցի—«ժամանակագրութիւն», էջ 472:

² Կպին. Հ. Հ.:

³ Զաքարիա—«Պատմագրութիւն», հատ. Ա., գլ. ԻԹ, էջ 52:

¹ Դարանաղցի—«ժամանակագրութիւն», էջ 470:

Բացի դրանից, նույն Զաքարիան ասում էր, վոր Մեխլուն Աղվանից աշխարհից Գեղամա գավառն անցնելիս իր հետ տանում էր կապիտո լիճակում հիկեզ արեղա. «Եւ ելեալ յաշխարհէն Աղուանից՝ բազմութեամբն գայ ի գաւառն Գեղամայ և կապեալ ունէր Ե արեղայ...»¹:

Մենք կարծում ենք, վոր այս փաստերն անվիճելի յեն և միաժամանակ այն հաստատուն կուլաններն են, վորոնց վրա հիմնվելով, համարձակ կարելի յե ասել, վոր Մեխլուն պայքարում էր կուսակրոն հողերականութեան դեմ՝ վոչ միայն գաղափարախօսութեամբ, այլև արմ ու հրով: Սակայն նա մենակ չէր պայքարում, նրա հետ միասին պայքար էլին մղում վոչ միայն տասներկու թոփուղավորները, այլև 500 հոգին, վոր միացել էին նրան և, վերջապես, այն բաղմաթիվ «գուհիկ աշխարհականք» և «տգէտք երկցունք», վոր անվերջ հավաքվում էին նրա շուրջը և ստվարացնում նրա սպստամբ բանակը:

Այսպիսով, պարզվում են Մեխլույի գլխավորած շարժման դասակարգային բնույթը և նրա առաջադրած խնդիրներն ու նպատակները: Այժմ մեզ մնում է պարզել նրա գլխավորած շարժման ընթացքը, շարժիչ ուժերը և հետևանքները:

III

Մենք արդեն նշել ենք, վոր Մեխլույի գործունեությունն սկսվել էր Աղվանից աշխարհում՝ Հովհաննես VIII կաթողիկոսի ժամանակ (1579—1602)²: Սակայն հետագայում, XVII դարի առաջին քառոր-

¹ Զախարիա—«Պատմագրութիւն», հատ. Ա., գլ. ԻԹ, էջ 49.

² Այս թվականը մոտավոր ճշտութեամբ է վերցված. Հ. Հ.:

դում, նրան և նրան հետևող մասսային տեսնում ենք Աղվանից աշխարհից դուրս, Արարատյան յերկրում: Ըստ մատենագրական տեղեկությունների՝ Մեխլուն Աղվանից աշխարհից դուրս գալու ժամանակ ուներ ավելի քան 500 հետևող. «Եւ եկեալ յարեցան ի նա ամրդիկ աւելի քան զՇ...»³: Այս թիվը գնալով սովորանում էր Գոնձասարից դեպի Յերևան շարժվելու ճանապարհին, և վորքան մոտենում էլին Արարատյան աշխարհին, այնքան ավելանում էր հասարակական շարժերը խավերի մասնակցութեանն այդ շարժմանը:

Մեխլույի շարժումն ընթանալով դեպի Հայաստանի միջնաշխարհը—Գեղամա գավառի վրայով անցնում է դեպի Կոտայք և այնտեղից՝ Յերևան քաղաքը: Այդ յերկար ճանապարհորդութեան ընթացքում նրան հետևողները թիվն այնքան է ավելանում, վոր տեսողների վրա մարախի տպավորութեան է թողնում.

«...բազմութիւն մարախոց ընդ իւր շրջեցուցանելով, և որք հակառակին և ոչ լսեն հրամանացն՝ գսկազրուխն ի ձեռն չտալով նմա, նս հրաման տուեալ մարախոցն ուտել զամենայն վաստակ և զխոտ երկրին և սպառել զամենայն պտուղ անդոյ նոցա, և ստայողութիւնս բազում»⁴:

Գարնապայու աշխատութեան այս հատվածն առաջարկ է նաև այն տեսակետից, վոր հաստատում է շարժման մասսայական լինելը: Անշուշտ, Մեխլույի հետ շրջապայու մասսան «մարախ»-ների բազմութեան չէր, այլ՝ աշխատավորական մասսաների բազմութեան: Այդ բազմութեանն Աղվանից աշխարհում կազմված

¹ Զախարիա—«Պատմագրութիւն», հատ. Ա., գլ. ԻԹ, էջ 49:

² Գարնապայու—«ժամանակագրութիւն», էջ 470:

եր հինգ հարյուր հոգուց, սակայն հինգ հարյուր հոգին «մարախ»-ների բազմութեան սպաւորութեան չէր կարող թողնել: Այսպես ուրեմն, նախ՝ Ազովանից աշխարհից մինչև Արարատյան յերկիր հասնելը Մեխլույի հետևողների թիվն անչափ ստվարացել էր, յերկրորդ՝ արեղանալածը պահանջում էր, վոր իրեն հանձնեն բոլոր սևազուլիս արեղաներին, իսկ յեթե չհանձնեյին, նա կհրամայեր իր հետ շրջագայող մարդկանց հափշտակել յերկրի բոլոր «վաստակ»-ը, այսինքն՝ թալանի ու ավարի պիտի տար հարուստների վողջ ունեցվածքը: Այս հանգամանքն սպառնում էր վոչ միայն բարձր հոգևորականութեան, այլև ամբողջ շահագործող դասակարգին — թե հոգևոր և թե աշխարհիկ: Յեվ իբրք, Մեխլույի հետևողների բազմութեանը Քառաքնոի և Նորքի բարձունքները չհասած, կազմում էր մի հսկայական բանակ և տեսնողի վրա ուժեղ սպաւորութեան էր թողնում: Յերբ Ամիրզունա խանը գուրս է գալիս բերդից և տեսնում է այդ անուղի բազմութեանը, զարմանում է.

«Իսկ Ամիրզունայ խանն ելեալ ի բերդէն՝ երթալ ի գնին. և հայեցեալ տեսանէ զբանակն. և զարհուրեալ հարցանէ, ո՞նչ զինչ է գումարն այն: Ասեն, նա է Մեխլու բաբայն, զոր պատմէին...»¹:

Այս բոլոր փաստերը ցույց են տալիս, վոր, իբրք, Մեխլույի գլխավորած շարժումը չափավոր օեֆորմիստական մի աղանդ չէր, ինչպես ներկայացնում են սպեցիֆիկ-նացիոնալիստները, այլ աշխատավորական մասսաների մի շարժում՝ ուղղված առաջին հերթին

¹ Զաքարիա — «Պատմագրութիւն», հատ. Ա., գլ. ԻԹ., էջ 50.

իշխող և շահագործող յեկեղեցու ու նրան սպասարկող կուսակրոն հոգևորականութեան դեմ:

Մեխլուն իրեն հետևող մարդկանց բանակը թողնելով քաղաքից դուրս, ինքը տասներկու թոփուզավորների հետ Քառաքնոի վրայով իջնում է Յերեան և մտնում բերդը, վորտեղ նրան սպասում էյին Ամիրզունա խանը, Ավետիս կաթողիկոսը և յերկու յեպիսկոպոս: Ըստ Զաքարիայի, բերդում Մեխլույին քննութեան յենթարկելուց հետո անմիջապես կազմակերպում են մի բանավեճ, վորին մասնակցում են Մեխլուն ու կաթողիկոսը: Յերկու վիճողների թարգմանք խանի համար հանդիսանում էր զառնեցի Զաքար բեգը, վորը հրաժարվել էր արեղայութեանից: Այդ բանավեճը խանի միջամտութեամբ վերջանում է այսպես.

«Եւ սպա սասց խանն, այս ճշմարիտ է (խոսքը վերաբերում է Ավետիս կաթողիկոսին — չ. չ.), և դու հարամգաւսայ՝ ես. վասն այն ես զգեցեալ զայդ հանդերձ. զի պատրես զանմեղքրիստոնեայոյ: Եւ հրամայեաց արկանել գնա խնուալն և խեղդել ի ջուրն. և որքան հանէր զգլուխն ի ջրոյն, և սպասուորք խանին կոխէին ի ջուրն»:

Այն, վոր խանը պաշտպանում էր կաթողիկոսին, զա պատահական յերևույթ չէր, այդպես էլ պետք է լիներ, վորովհետև խանը լինելով Ֆեոդալաշխարհիկ թեի ներկայացուցիչ, լավ էր զիտակցում, վոր վաղ թե ուշ սևազուլիս արեղաների դեմ մղված պայքարը պիտի ծայտանա իր և յուրայինների դեմ վորպես շահագործողների: Ահա թե ինչու աշխարհիկ

¹ Նշանակում է՝ հափշտակող, սող, անիրավ, ավագակորիչ:

² Զաքարիա — «Պատմագրութիւն», հատ. Ա., գլ. ԻԹ., էջ 51.

Ա հոգևոր ֆեոդալների պետերը պիտի միանային և միացյալ ձևով պայքար մղեյին գյուղացիութեան դատաւարախոս Մեխլուշի ու նրա հետևողներին դեմ:

Խանը բերդում Մեխլուշին խիստ պատժելուց հետո, նախ՝ հրամայում է ծեծել և կոշտապել տասներկու «թոփուղափորներին», վորսնք Մեխլուշի հետ մտել էյին բերդը, իսկ վերջում՝ հրամայում է հեռացնել նրանց Արարատյան աշխարհից: Խանի այս մեղմ վերաբերմունքը Մեխլուշի և նրա ոգնականների հանդեպ քացատրվում է նրանով, վոր յեթե խանը նրանց ֆիզիկապես վոչնչացներ կամ բանտարկեր, այն ժամանակ քաղաքից դուրս սպասող ամբոխը, վորն արդեն բորբոքված էր, կարող էր սպասամբություն առաջ բերել և հարձակվել բերդի վրա: Այդ հանգամանքը հաշվի առնելով, խանը բավարարվում է միմիայն մարմնական պատիժներ ապրով և ապա՝ բերդից ազատ արձակելուց հետո՝ իր ֆառաշներին հրամայում է Մեխլուշին աքսորել Յերևանյան աշխարհից:

Չնայած խանի պատիժներին, Մեխլուշն և իր հետևորդները բերդից դուրս գալուց հետո ուղղակի գիմում են դեպի ամբոխը, վորն սպասում էր նրանց: Թվում էր, թե անարգանքից ու պատիժներից հետո, արեղահալածի հետևողների թիվը պիտի պակասեր և նրան համակրողները պիտի թողնեյին ու հեռանային նրանից, բայց կատարվում է հակառակը—արեղահալածն ամբոխի կողմից, մանավանդ Քանաքեռի աշխատավորութեան կողմից, ընդունվում է մեծ ցնծութեամբ:

«...եւ ազէա սամիկքն Քանաքեռոյ՝ յորժամ լուան զգալուստ նորա, գրոհ տուեալ էլին ընդ

առաջ նորա՝ մինչև տնարգել աղջիւննքն ևս զնային ի տես կախարդին այնորիկ...»¹:

Մեխլուշին զիմավորող այս մասսան սուկ հանգիստտես չեր, այլ նրա գործի համակրողն ու յերկըրպագուն էր: Այս հանգամանքն ևս հաստատում է, վոր Ամիրգունա խանի ժամանակ Հայաստանում առաջացած աշխատավորական խավերի շարժումը մասսայական բնույթ էր կրում:

Մեխլուշն, խանի կողմից կրած պատիժներից հետո, Քանաքեռ հասնելուն պես, իր շուրջը համախումբված աշխատավորական մասսաներին կոչ է անում պայքարի դուրս գալ Չահագործող դասակարգի դեմ, իսկ Քանաքեռի յեկեղեցում քարոզելիս՝ ապստամբութեան կոչ է անում և պահանջում է սպանել սևազրուխ արեղաներին:

«Եւ առեալ զկախարդն բերին ի Քանաքեռ» (խոսքը վերաբերում է Մեխլուշին, իսկ նրան Քանաքեռ տանողները հանդիսանում էյին աշխատավորները—Հ, Հ.), և տարան ի ներքի եկեղեցին: Եւ ի չբաւել տեղոյն, ելեալ նստաւ ի վերայ սեղանին. և դոտան կախեալ ի վայր՝ և զողանջեր դէպ յարեղայսն՝ և ասէր, սվ ոք՝ որ սպանանէ արեղայ մի, այլ ոչ գոյ հարցումն մեղաց նորա, այլ երթայ յարքայութիւնն Աստուծոյ»²:

Այս քարոզներից ազդված՝ շատերը փորձ են անում սպանել սևազրուխներին, հատկապես նրանց, վորոնք հալիւսակել են գյուղացիների հողերը, այգիները և այլ ունեցվածք:

Մեխլուշի այդ պրոպագանդայի առաջն առնելու

¹ Զատարիա—«Պատմագրութիւն», հատ. Ա., գլ. ԻԹ, էջ 51:

² Նույն տեղ, էջ 52:

և գյուղացիութեան ըմբոստացումներն ու ընդվզումները կասեցնելու համար Քանաքեռ ևն գնում կաթողիկոսն ու խանի Փառաշները, վորոնք ստիպում են գյուղացիներին ցրվելու, իսկ Մեխլուշին՝ Յերևանյան յերկրից դուրս գնալու, սակայն ամբողջ, վոր հավաքված էր Քանաքեռում, ընդդիմանում է, իսկ խանի Փառաշները զենքի ուժով ցրում են գյուղացիներին, Մեխլուշին էլ քշում են Քանաքեռից դեպի Ապարանի գավառը. «...և հանեալ վարեցին զնա մինչև ի Նիգ (Ապարան—Հ. Հ.) դաւառ...»¹:

Այսպիսով, Մեխլուշի գլխավորած շարժումն իր քարճրագուէն կետին և հասնում Յերևանի բերդում և Քանաքեռ գյուղում, յերբ յերկու հակամարտ դասակարգերը բախվում են իրար և այդ բախման ընթացքում շահագործվող դասակարգը պարտվում է, իսկ շարժման ղեկավար Մեխլուշն հալածվում է խանի Փառաշների կողմից, և շարժումը ճնշվում է: Բայց հարցը միայն սրանով չի սպառվում, գյուղացիական դադափարախոսը Քանաքեռից հալածվելուց հետո իր պայքարը շարունակում է նաև Ապարանում, իսկ հետագայում՝ նաև ուրիշ շրջաններում: Նրա դեմ սկսված հալածանքը հավանաբար չի վերջանում միայն Քանաքեռում, այլ շարունակվում է նաև Ապարանում, վորովհետև ըստ պատմիչների, սեպուղիներին հալածողը չի կարողանում յերկար մնալ Նիգ գավառում, շուտով այնտեղից անցնում է Երզրում և ապա շարունակում է գնալ դեպի Յերուսաղեմ²:

Սակայն գյուղացիական իդեոլոգի դեմ խանի և

¹ Հախարիա—«Պատմագրութիւն», հատ. Ա., գլ. ԻԹ. էջ 53.

² Հախարիա—«Պատմագրութիւն», հատ. Ա., գլ. ԻԹ. էջ 53:

ճաթողիկոսի կողմից սկսված պայքարը չի վերջանում նրան Յերևանից և Նիգ գավառից քշելով միայն, նրա դեմ սկսված հալածանքը շարունակվում է նաև Երզրումում և Երուսաղեմում, վորովհետև Եջմիածնից գրում են Երզրում՝ Պողոս վարդապետին, վարդապետին և պատժի նրան.

«Եւ էր յԱրզրում կեղացի Պողոս վարդապետն. և աստի գրեցին առ նա՝ վասն նորա շարութեան, և նա կալեալ զնա՝ էառ զվեղարն զփշլոնն, և պատուիրեաց ուխտաւորացն Երուսաղեմի ոչ ընդունել զնա ընդ ինքեանս»¹:

Չաքարիան այսքանով էլ վերջացնում է իր պատմութեանը Մեխլուշի մասին: Այսպիսի վախճան և ունենում գյուղացիական շարժման ղեկավարի կյանքը: Յեթե արեղահալածը հալածվում է նույնիսկ յերկրից դուրս, ապա վոչ մի տարակույս չի կարող լինել, Վոր Մեխլուշի գլխավորած շարժումը յեղել է աշխատավորական լայն մասսայական մի շարժում, ուղղված շահագործող դասակարգի յերկու թևերի դեմ, առանձնապես հողորականութեան կուսակրոն խավի դեմ:

Եջմիածնի կաթողիկոսն Արարատյան աշխարհից գրում է Յերուսաղեմի պատրիարքին՝ Մեխլուշին պատժելու: Այդ գրութեան հիման վրա Յերուսաղեմում նրան բռնում ու բանտարկում են, նա ազատվում է զուլաթավորների միջամտութեամբ:

«...և գնաց յերուսաղեմ: Եւ անդ շատք գանկատէր էին Գրիգոր եպիսկոպոսին յերուսաղեմայ, և նա ի շլթայս էր եղեալ և ի բանտի արկեալ, զի տացէ ի ձեռս Պարոնին: Նա ուխտա-

¹ Հախարիա—«Պատմագրութիւն», հատ. Ա., գլ. ԻԹ, էջ 53:

կան տուլաթաուրքն¹ բազում աղաչանք հազիւ զերծուցեր էին ի ձեռանէ Գրիգոր եպիսկոպոսին և եկեալ էր ի Հալապ: Եւ մեր երկրէն վաճառական Սաֆարն ասաց թէ՛ ի Հալապ ես բերի մինչև ցԱմիդ և անտի ի յետ անյայտ եղև և ոչ սք զխոսաց թե ո՞ր գնաց»²:

Այսպես անա, գյուղացիական շարժման ղեկավարին Չաքարիա պատմիչը կորցնում է Յերուսաղեմի ճանապարհին, իոկ Դարանաղցին, նրան, Յերուսաղեմի բանտից ազատվելուց հետո, անհայտացնում է Ամիդ (Դիարբեքիր) քաղաքում: Մի խոսքով՝ նրա վախճանը պարուրված է մթուժյան մեջ:

IV

Արդ, յեթե Մեխլուշի գլխավորած շարժումը մասսայական բնույթ է կրել, ապա այդ շարժմանը հասարակական վճիռ խավերն են մասնակցել: Այդ մասին հետաքրքրական տեղեկություններ հաղորդում են զարձյալ մատենագիրները: Չաքարիայի ասելով՝ Մեխլուշի շարժմանը մասնակցել են «...եկեալ յարեցան ի նա... ոչ միայն գոեհիկ աշխարհականք և ուամիկք, այլ և տգէտք երիցունք, և փարթամ և մեծազգի մարդիկ»³:

Այս հատվածում գործածված «գոեհիկք աշխարհականք» և «ուամիկք» տերմինները վերաբերում են աշխատավորական մասսաներին: Հայտնի յե, վոր մեր մատենագիրները, վորպես տիրապետող և շահագործող դասակարգի իդեոլոգներ, ազնվականներին, «մեծազգի

և փարթամ» մարդկանց «գոեհիկ» անվանել չեյին կարող: Ըստ նրանց՝ գոեհիկ է կոչվել ազգաբնակչության ստորին խավը: Նույնը պետք է ասել նաև «ուամիկ» տերմինի մասին:

Ամբողջ միջնադարում սովորաբար «ուամիկ» են կոչել յերկրի ազգաբնակչության ստորին խավերին, վորոնք չեյին կարող մտնել ազնվականների և հոգևորականների արտոնյալ դասերի մեջ, այսպես կոչված «աղատ»-ների դասի մեջ: Արհամարհված սոցիալական մի տերմին էր այդ, վոր ֆեոդալ դասակարգը տվել էր յերկրի ազգաբնակչության ստորին շերտերին՝ «շինական»-ներին և քաղաքի բնակչությանը (տես պրոֆ. Հ. Մալառյան, «Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում», էջ 140, 153, Յերևան 1934 թ.): Այստեղից էլ յեզրակացնում ենք, վոր Մեխլուշի շարժմանը հետևող ուամիկները վոչ այլ վոք էյին, յեթե վոչ իրենք՝ գյուղացիները:

«Տգէտ երիցունք» վորակումը վերաբերում է գյուղական քահանաներին ու քարոզիչներին, վորոնք կազմելով հոգևորականության պլեբեյական մասը, իրենց տնտեսական դրությամբ հետու չեյին կանգնած գյուղացիներից և իրենց պայքարի ընթացքում շատ անգամ հանդես էյին գալիս նրանց հետ միասին՝ ընդդէմ շահագործող դասակարգի: Հեռեւաբար, պատմիչի գործածած «տգէտ երիցունք» արտահայտությունը ցույց է տալիս, վոր շարժմանը մասնակցել են նաև գյուղական յերեցները: Իսկ ինչ վերաբերում է «փարթամ» և «մեծազգի մարդիկ» տերմիններին, ըստ յերևույթին մատենագիրներն ակնարկում են առևտրականներին:

«Ժամանակագրության» հեղինակ Գրիգոր Դա-

¹ Սոսքը վերաբերում է վաճառականներին. Հ. Հ.:

² Դարամաղցի—«Ժամանակագրութիւն», էջ 472:

³ Զախարիա—«Պատմագրութիւն», գլ. ԻԹ., էջ 49:

լանազցին ընդարձակ եջեր ունի գրած հայ առե-
տրական կապիտալի ներկայացուցիչներին, հասկապես
Նոր Զուղայի առևտրականների մասին: Նա հասի
գույներով և նկարագրում առևտրականների վարքն
ու կենցաղը և միաժամանակ ավելացնում և, վոր
Մեխլուլյի սկսած շարժումն առանձնապես նրանց սըր-
ասփն եր և ամենից ավելի նրանք եյին խրախուսում
և ընդառաջում նրա շարժմանն ու տարածում նրա
համբավը:

«Եւ դային այս Զուղայիցիք և հիացու-
ցանէին դայս աշխարհի մարդիկ և սուս սքան-
չելիս պատմէին թէ՛ բազմութիւն մտախոյց ընդ
իւր շրջկուցանելով, և որք հակառակին և ոչ
լսեն հրամանացն՝ գտեալուին ի ձեռն շտալով
նմա, նա հրաման տուեալ մտախոցն ուտել դա-
մենայն վաստակ և գիտտ երկրին և սպասել դա-
մենայն սրտուղ անդոյ նոցա...»¹:

Այս մեջբերումն ուշադրով և նախ՝ այն տեսա-
կետից, վոր հաստատում և Մեխլուլյի շարժման մաս-
սայական լինելը, յերկրորդ՝ վոր աշխատավորական
մասսաները կազմում եյին այդ շարժման գլխավոր
ուժը, և յերրորդ՝ արեղահալած Մեխլուլյի համբավը ժո-
ղովրդի մեջ տարածողներ հանդիսանում եյին Զուղա-
յիցի վաճառականները: Սա չի նշանակում, իհարկի,
վոր մարտնչող արեղահալածը հանդես և գալիս վոր-
պես առևտրականների գաղափարախոս, սակայն «գուր-
վաթավորները» ծափահարում ու ընդառաջում եյին
արեղաների նկատմամբ ջարդ կազմակերպողին նրա
համար, վորովհետև նա իր շարժումն ուղղել եր այդ
ժամանակ հասարակական կյանքի տերն ու անորինը

¹ Դարանալցի—«Ժամանակագրութիւն», էջ 470:

հանդիսացող սեպուլուխ արեղաների դեմ, և միաժա-
մանակ այդ շարժումը խորտակում եր միջնադարյան
Ֆեոդալական կարգերը, վորոնք խոչընդոտ եյին հան-
գիսանում բուրժուական հասարակակարգի զարգաց-
մանը:

Մեխլուլյի շարժման գյուղացիական լինելը վա-
ճիկացնում և նաև Զաքարիայի հետևյալ տեղեկու-
թյունը. «...և տգէտ սամիկքն Գանաքեսոյ՝ յորժամ
լուան գլալուսա նորա (Մեխլուլյի—Հ. Հ.), գրոհ տուեալ
ելին ընդ առաջ նորա՝ մինչև անարգել աղջկունք ևս
գնային...»¹: Զաքարիայի ավյալները հաստատում և
նաև Գրիգոր Դարանալցին.

«Եւ անա այսպէս է աստուածային հրա-
մանն, որ դայնպիսի մոլորեալն սիրով ի խըն-
դիր ելանել և գտանել և ի վերայ ուսոց գնել և
ի փարախ ամել և խառնել ի սուրբ հօտն և
ուրախ լինել ի գիւտ մոլորելոյն... որպէս այս
գիււարնակ Մխլուլյա... ասնէր շարութեամբ: Զա-
րեանց հեղձունս զորժէր և տեսանէր որ հաճոյ էր
յաչս ամենեկոցոց տգէտ աշխարհականացն իւր
անօրէն մոլի կատաղութիւնն...»²:

Ինչպես յիշուում և, «տգէտ աշխարհականացն»
հաճո եյին Մեխլուլյի գաղափարները և այդ պատճա-
ռով ևլ հետևում եյին նրան:

Այսպիս, յիժե ամիրտիւրու լինենք Մեխլուլյի գըլ-
խավորած շարժման շարժիչ ուժերի խնդիրը, կգանք
այն յիզրակացության, վոր, առաջին՝ շարժման մաս-
նակցողները հիմնականում հանդիսանում եյին գյու-
ղացիները, հատկապես նրանց չքավոր մասը, յերկ-

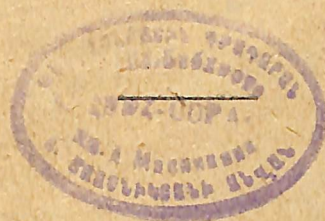
¹ Զաքարիա—«Պատմագրութիւն», հատ. Ա., դ. ԻԹ, էջ 51:

² Դարանալցի—«Ժամանակագրութիւն», էջ 471:

ըրդ՝ հողերականներն ստորին խավը՝ քանանները) և յերրորդ՝ այդ շարժմանը մասնակիորեն մասնակցել են նաև առևտրականները: Առևտրականների մասնակցութեամբ համարում ենք մասնակի այն պատճառով, վերոմէտե նրանք շարժմանը մասնակցել են անուղղակի կերպով: Իհարկե, Մեխլույի քարոզած գաղափարները չեյին կարող ընդունվել առևտրականների կողմից, վերոմէտե նաև առևտրականների գաղափարախոսը չէր, բայց քանի վոր Մեխլույի գլխավորած շարժումն ուղղված էր Ֆեոդալիզմի դեմ, վորը կաշկանդում ու խոչընդոտ էր հանդիսանում առևտրական կապիտալի զարգացմանը, այդ չափով էլ առևտրականներն ընդառաջում էյին Մեխլույի գլխավորած շարժմանը և նույնիսկ նրա կյանքը փրկում էյին վտանգից:

Արդ՝ ինչ դիրք է բռնել Մեխլույի շարժման նկատմամբ քաղաքների արհեստավորութեանը—այսպես կոչված քաղաքային դասի միջուկը: Այդ հարցի պատասխանն առայժմ հնարավորութեամբ չունենք տալու, նյութեր չլինելու պատճառով, այն թողնում ենք հետագային: Սակայն պետք է նշել, վոր XVII դարի առաջին քառորդում Հայաստանի հյուսիսային մասի միակ քաղաքը հանդիսանում էր Յերևանը, վորն իր տնտեսական կարողութեամբ և բնակչութեան թվով չէր հասնում նախորդ շրջանի քաղաքների զարգացման աստիճանին, իսկ դարասկզբի ծաղկած Զուլա քաղաքն ամայացել էր Շահ-Աբբասի արշավանքների հետևանքով: Բացի դրանից, Շահ-Աբբասը Մեխլույի շարժումից քիչ առաջ, յերկրի գրեթե բոլոր արհեստավորներին տարել էր դեպի Իրան, մի հանգամանք,

վոր չի կարելի աչքաթող անել: Հեռաբար, XVII դարի սկզբին քաղաքները պետք է դաժնվեյին զարգացման ավելի ցածր աստիճանի վրա, և արհեստավորական դասը պետք է թույլ լիներ, ուստի և չէր կարող մասնակցել հասարակական կյանքում կատարվող յերևույթներին: Ահա թե ինչն է պատճառը, վոր մասենագրական սղբյուրները վոչ մի խոսք չեն ասում նրանց մասին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	52
Առաջաբան	5
Крестьянские движения в Армении в первой четверти XVII века (Резюме)	7
ԱՌԱՋԻՆ ԳՂՈՒՆ	
Քաղաքական գրությունն Առաջագոր Ասիայում և Հայաստանում XVI դարի վերջում և XVII դարի առաջին քառորդում	11
ՅԵՐԿՐՈՐԻ ԳՂՈՒՆ	
Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները XVI դարի յերկրորդ կեսում և XVII դարի առաջին քառորդում	22
ՅԵՐՐՈՐԻ ԳՂՈՒՆ	
XVII դարի առաջին քառորդի գյուղացիական շարժման նախադրյալները, ծրագիրը, ընթացքը, շարժիչ ուժերը և հեռանքները	39

Պատ. խմբագիր՝ Ս. Պաղոսյան
Տեխ. խմբագիր՝ Վ. Մանուկյան
Սրբագրիչ՝ Ռ. Ծանվերդյան
Կոնսորդ սրբագրիչ՝ Ռ. Տանյան

Հանձնված է արտադրության 3 մարտի 1939 թ.
Ստորագրված է տպագրելու 26 մայիսի 1939 թ.
Գրավիտի լիազոր Ն—2293
Պատվեր № 325, հրատ. № 26, տիրամ 2000
Թղթի չափեր $72 \times 105^{1/32}$, $4^{1/2}$ տպագրական մամուլ:

Կիրովականի տպարան

« Ազգային գրադարան

NL0415872

